

historisch tijdschrift

GKN

Historisch Tijdschrift GKN

Oktober 2002, jaargang 1, nummer 1

Abonnement

Historisch Tijdschrift GKN verschijnt twee maal per jaar. Een jaarabonnement kost € 14,00. Losse nummers: € 7,50. Een abonnement kan elk moment ingaan en wordt automatisch verlengd, tenzij vier weken voor het eind van het kalenderjaar schriftelijk of per e-mail wordt opgezegd.

Redactie

drs. J. van Gelderen (eindredactie), H.J.Ph.G. Kaajan, C.J. de Kruijter, drs. A.J.J. van 't Riet, F. Rozemond

Penningmeester

J. Hoogendoorn

Het abonnementsgeld kan worden overgemaakt op postbankrekening 9349672 t.n.v. Werkgroep Gereformeerde Geschiedenis, Korte Meentweg 10, Woerdense Verlaat

Redactieadres en abonnementenadministratie

mw. drs. F.K. Duursema, Victor Hugoplantsoen 11-3, 3533 CE Utrecht, tel. 030-2910181 (na 17.00 uur), e-mail: f.duursema@wanadoo.nl

Grafische verzorging

Hans Seijlhouwer, De Zaak Haes, Amstelveen

Afbeelding achterzijde: *Zegel van de Christelijke Gereformeerde Kerk uit de Af-scheiding van 1834 met tekst uit Matth. 16:18.*

ISSN : 1569-4615

© Redactie Historisch Tijdschrift GKN

Overname van artikelen is niet toegestaan zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

ten geleide

Jaap van Gelderen

Waarom een Historisch Tijdschrift GKN?

1

De voorzitter van de commissie Herdenkingen 1834-1886-1892 had stellig een punt toen hij opmerkte dat er waarschijnlijk zo veel energie zou gaan zitten in het Samen op Weg-proces, dat er weinig tijd over zou blijven om de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland te bestuderen en dat het daarom goed was dat er nu – hij schreef in 1983 – een bestandsopname zou worden gemaakt van wat deze kerken hadden betekend voor de huidige generaties en hun voorouders, tot over de grenzen van Nederland.¹ Het is een oude waarheid: geschiedenis ‘maken’ verdraagt zich slecht met geschiedenis ‘schrijven’.

Toch laat de historie zich niet wegdringen, juist nu SoW als het ware voor de deur staat, merkt men dat. De jongste generatie wil weten waar die merkwaardige ‘gereformeerden’ nu voor stonden, de ouderen willen stof hebben om na te denken over wat zij hebben meegemaakt en wat dit alles betekende en nog betekent – voor de toekomst. De goede ontvangst van het boek van Agnes Amelink, *De gereformeerden*, en het grote succes van een titel als *De eeuw van mijn vader* van Geert Mak – al had het natuurlijk *De eeuw van mijn moeder* moeten zijn –, geven aan dat er werkelijk belangstelling bestaat. Bovendien, anderen buiten de directe kring, of het nu romanciers, wetenschappers of journalisten zijn, “bemoeien” zich natuurlijk wel stevig met ons, de gereformeerden uit de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN), voor wie men zelfs de kwalificatie “modern-gereformeerd” heeft bedacht. Waarom zouden wij – archiefmensen en historisch geïnteresseerden uit de kring van de GKN – dan niet meepraten?

Wie zijn wij?

Het idee een historisch tijdschrift op te richten leefde al wat langer, het kreeg vastere vorm toen de initiatiefnemers aan het vriendenboek voor Kees de Kruijter (1941) – die in 2001 afscheid nam als actuaire van de GKN – door

hem waren genodigd voor een gezellige middag. Allen zijn als functionaris – in de archiefzorg, de bibliotheekdienst, in de collegezaal – én als schrijver betrokken bij het historische ambacht. Jaap van Gelderen (1943) in Kampen aan de ThUK; Dick Kaajan (1949) in Den Haag bij het Nationaal Archief; Arjan van 't Riet (1958) en Frans Rozemond (1965) in Utrecht bij het Landelijk Dienstencentrum.

Met nadruk moet worden gesteld dat het hier gaat om een *particulier* initiatief, ook in financieel opzicht. De ‘professionele’ achtergrond van de redactieleden kan helpen het terrein te overzien. Het stimuleert in ieder geval het besef van een zekere noodzaak om te komen tot een ‘verenigingspunt’. Het gaat om het scheppen van geheugenruimte binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland.

2

Wij gaan met vrijmoedigheid van start, maar toch ook op bescheiden voet. Er is zoveel te vertellen en naar voren te halen. Uitbouw naar alle kanten – in rubrieken, in de kring van medewerkers – is mogelijk. Maar dan moet dit initiatief wel een kans krijgen. Vandaar de oproep: neem een proefnummer of liever, neem een abonnement.

En, zegt het voort....

Noot

1. C. Mak, Ten geleide, in: *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land*. Dl. 1, Drenthe. Kampen 1983, 2. De serie van twaalf delen verscheen tussen 1983-1986 (dl. 12 incl. registers).

Op weg naar De Achttien

Gereformeerden en hervormden vóór 1961

Frans Rozemond

Inleiding

3

Is er nog iets over de Gereformeerde Kerken in Nederland en haar voorgangers uit Afscheiding en Doleantie dat wij niet weten? Je zou denken van niet, als je ziet wat er in een kleine honderdzeventig jaar over deze kerken is verschenen. Nog onlangs wees de Leidse emeritus prof. dr. J. van den Berg op een aantal ‘witte plekken’ in de gereformeerde geschiedschrijving.¹ Ik noem hier met name zijn pleidooi voor locale en regionale oecumenische studies en de geschiedenis van het SoW-proces. Nieuwe ontwikkelingen kunnen kennelijk aanleiding zijn, nieuwe vragen aan het verleden te stellen.

Van een nieuwe ontwikkeling is ongetwijfeld sprake wanneer de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) in 2004 met de Nederlandse Hervormde Kerk en de Evangelisch-Lutherse Kerk zullen toetreden tot een groter protestants kerkverband. Zo’n moment nodigt per definitie uit tot reflectie. Een kerkfusie bepaalt mensen sterk bij hun kerkelijke herkomst en identiteit. Fusies op plaatselijk niveau hebben dat inmiddels bewezen. Als men het eigen kerkgebouw moet verlaten, blijkt het uitbrengen van een gedenboek te helpen bij het afscheid nemen. De gemeente kan daarmee de herinnering aan goede jaren levend houden en gemakkelijker samen met anderen aan iets nieuws beginnen. Analoog hieraan zou extra aandacht voor het verleden van de GKN (en de andere SoW-partners) het verloop van de landelijke fusie gunstig kunnen beïnvloeden. Daarbij gaat het natuurlijk allerminst om een ouderwetse vorm van zelfrechtvaardiging. De critici kunnen in dit opzicht gerust zijn. De eigen geschiedschrijving is tegenwoordig veel meer gericht op relativering en eerlijk zelf-verstaan. Het blijkt bovendien interessant en waardevol om na te gaan, hoe veel van de oude geschilpunten tussen hervormden en gereformeerden zijn verdwenen ofwel niet langer als kerk-scheidend worden ervaren.

De oproep van De Achttien, de negen hervormden en negen gereformeerde predikanten die met Pinksteren 1961 verklaarden dat de kerkelijke kloof tussen hervormden en gereformeerden ‘niet langer geduld kan worden’, wordt tegenwoordig algemeen gezien als vertrekpunt van het Samen op Weg-proces. Dat kan verklaard worden door de massale reactie op deze oproep,

uitlopend op het hervormd-gereformeerd congres in de Utrechtse jaarbeurs-hallen met 4500 enthousiaste kerkleden op 26 mei 1962. De pers stond er bol van, in honderden plaatsen ontstonden discussiegroepen, hervormde en gereformeerde kerkenraden wisselden waarnemers uit en er werden gemeenschappelijke kerkdiensten belegd. De geschiedenis van deze actie laten we hier verder liggen.²

Wat ons in deze bijdrage bezighoudt is de vraag: stond de actie van De Achttien op zichzelf of was er een voorgeschiedenis? Waar kwam die spontane goodwill ten opzichte van elkaar vandaan? Het antwoord daarop is niet zo gemakkelijk te geven. We inventariseerden voorbeelden van ontmoetingen tussen hervormden en gereformeerden, als bouwstenen voor verdere studie.

Brummelkamp

4

Wie zou verwachten dat na Afscheiding (1834) en Doleantie (1886) contacten met hervormden taboe waren geworden, komt bij onderzoek voor verrassingen te staan. Een sprekend voorbeeld daarvan is de latere Kamper professor A. Brummelkamp (1811-1888), die als afgescheiden predikant ook wel eens voorging in hervormde kerkdiensten. Deze ‘vader’ der Afscheiding was van oordeel dat je de waarheid incidenteel ook mocht brengen in een kerk, waarvan je geen lid was, als je maar vrijheid van spreken had. Want hij hield zijn kritiek op de hervormde genootschapsstructuur, waarin kerken niet door belijdenis maar door hiërarchie aan elkaar verbonden waren. Toch preekten volgens Brummelkamp afgescheiden predikanten graag in hervormde gemeenten. Als afgescheidene kon je daarmee laten zien dat je de geestelijke gemeenschap niet uit de weg wilde gaan. Om dezelfde reden liet Brummelkamp ook hervormden toe aan het avondmaal: ‘Luther, Bunyan en Spurgeon waren niet gereformeerd. Maar zouden we hen en anderen om hun verkeerde kerkelijke zienswijze in de Christelijke Gereformeerde Kerk het avondmaal mogen weigeren?’³ Deze houding leidde tot discussies op classes en synoden, maar hij veranderde niet. Zo raakte Brummelkamp in 1850-1852 betrokken bij de stichting van het Christelijk Gereformeerd Seminarie in Amsterdam, een samenwerkingsverband tussen afgescheidenen en geestverwante hervormden, voor de opleiding van predikanten, zendelingen en evangelisten voor de ‘gereformeerde gezindheid’. Brummelkamp trok zich op het laatste moment terug uit dit project, omdat de Christelijke Afscheiden Kerk de voorkeur gaf aan een eigen theologische opleiding, de latere Theologische School te Kampen, geopend in 1854.

Volgens zijn biograaf dr. M. te Velde trad Brummelkamp als ‘oecumenicus’ vaak te individueel, los van zijn kerkenraad, op. Het is de vraag of dit voor andere afgescheidenen ook gold.⁴ De afgescheiden predikant E. van de Berekamp uit Grootegast beschrijft in 1879 in zijn autobiografie, dat hij van de rechtzinnige ds. S.J. de Hoest toestemming kreeg om op woensdag 17 juli 1878 in zijn geboorteplaats Nijkerk een avonddienst te leiden in de hervormde kerk. Een oude droom ging in vervulling en hij had een aandachtig gehoor.⁵ Maar het klimaat waarin dit rustig publiek gemaakt kon worden

veranderde wel langzaam. De bekende christelijke gereformeerde predikant en *Bazuin*-redacteur W.H. Gispen werd in 1885 door de hervormde dr. A. Kuyper op de vingers getikt om zijn vriendelijke houding jegens hervormde predikanten in Amsterdam.⁶ Veel meer dan dankbaar constateren dat er in de hoofdstad bijna geen vrijzinnige predikanten meer preekten had Gispen niet gedaan. Maar het illustreert hoe onder invloed van Kuyper c.s. in de aanloop naar de Doleantie iedereen tot een absolute keuze ten opzichte van de Nederlandse Hervormde Kerk werd gedrongen.

Doleantie

De Doleantie van 1886 heeft onder hervormden altijd veel meer weerzin veroorzaakt dan de Afscheiding. Toch bestempelden de afgescheidenen de Hervormde Kerk als *valse* kerk, terwijl dr. A. Kuyper en zijn volgelingen juist in de kerk wilden blijven, om haar vanuit de plaatselijke gemeenten te reformeren. Dat maakte de strijd om de *gemeente* ongekend fel. Het was in de jaren na de Doleantie dan ook moeilijk precies aan te geven wie hervormd was en wie dolerend-gereformeerd, omdat beide partijen pretendeerden de kerk voort te zetten. Zo gaf de dolerende scriba A. Boneveld uit Marken aan het handboekje voor de Nederduitse Gereformeerde Kerken van 1889 een zielental op van 1300. Dat was evenwel het totale aantal eilandbewoners, terwijl het aantal dolerenden onder hen toen minder dan 200 bedroeg. De kerkenraad protesteerde evenwel heftig, toen de burgemeester bij de volkstelling van 1889 op alle persoonskaarten in de rubriek 'kerkelijke gezindte' standaard liet invullen: 'Nederlandsch Hervormd'. Dolerenden beoogden de hele gemeente onder de oude belijdenis en de Dordtse Kerkorde te verzamelen. Wie nadrukkelijk verklaarde in het 'hervormde genootschap' te willen achterblijven, sloot zichzelf buiten. Evenzo beschouwde de hervormde kerkenraad iedereen als hervormd, tenzij men zich liet uitschrijven.⁷

Na de Vereniging van 1892 lieten de gereformeerden de Nederlandse Hervormde Kerk, naar Kuypers woord met 'Jan Rap en zijn maat', achter zich. Dat verhinderde de samenwerking op andere terreinen niet, zoals in de schoolstrijd en in de politiek.⁸ Krachtens het Kuyperiaanse onderscheid tussen de kerk als instituut en de kerk als organisme konden hervormden in de Antirevolutionaire Partij worden omarmd, maar kerkelijk worden bestreden; of volstrekt genegeerd.

Gedrageregels

Maar dat laatste bleek in de praktijk moeilijk vol te houden, want in dorp of stad kwam je elkaar altijd weer tegen. Er ontstond een web van geschreven en ongeschreven gedrageregels jegens hervormden. Prof. dr. D.P.D. Fabius (1851-1931), jurist aan de Vrije Universiteit (VU), ging daarin zeer ver. Hij beschouwde de hervormde kerk consequent als het 'anti-hervormd genootschap', door wier toedoen de gereformeerden in de negentiende eeuw verspreid waren geraakt over allerlei kerken en groepjes, wat gelukkig door de

Vereniging van 1892 ongedaan was gemaakt. Hij geloofde wel dat er nog gereformeerden in de hervormde kerk waren achtergebleven ‘bij wie de onder de asch schuilende vonken kunnen worden aangeblazen’.⁹ Zij moesten aanhoudend worden opgeroepen om zich bij de gereformeerde kerken te voegen en geen illusies koesteren over het herstel van de hervormde kerk. ‘De Kerk is ontkomen. Zoodat slechts overblijft de mogelijkheid van individueel vertrekken uit het Genootschap.’¹⁰ Fabius gruwde dan ook van kerkelijke vertegenwoordiging over en weer bij afscheids- en intredediensten, waarover hij rond 1918 steeds vaker las in de bladen.¹¹ Hij bleef het doleantieconflict tot in de haarvaten ernstig nemen. Nog bij zijn toespraak tot de jubilerende VU in 1930 fulmineerde hij tegen gereformeerde kerken die in de pers de viering van hun vijftigjarig ‘bestaan’ aankondigden, bijvoorbeeld te Doorn: ‘Heeft dan te Doorn niet *reformatie* van de van ouds, met hare ambten, bestaande Kerk plaats gehad?’¹²

6 Zo extreem als Fabius waren er niet veel. Maar dat kerkenraden vaak niet wisten hoe het moest in de omgang met hervormden, blijkt wel uit de kerkrechtelijke voorlichting die werd gegeven in *De Heraut*, *De Bazuin*, *De Wachter* en tal van kerkbodes. Soms werden dergelijke ‘kerkelijke adviezen’ in druk uitgegeven, zoals die van de VU-hoogleraar F.L. Rutgers (1836-1917).¹³ Wie daarin bijvoorbeeld zoekt bij Doop, Avondmaal of Huwelijk komt tot de conclusie dat er in de praktijk nogal wat grensverkeer tussen hervormden en gereformeerden moet hebben bestaan. Het ging om kwesties als: Mogen gemengde huwelijken bevestigd worden? Mag een gereformeerd predikant een huwelijk bevestigen in de hervormde kerk en mag een predikant van een andere kerk huwelijken bevestigen in een gereformeerde kerk? Mag men leden van andere kerkelijke gezindten in dezelfde plaats als gasten aan het H. Avondmaal toelaten? Moeten gemeenteleden, die in de hervormde kerk geregeld kerken en daar zelfs aan het Avondmaal deelnemen, gecensureerd worden? Mogen aan een Avondmaalsviering in inrichtingen ook niet-gereformeerden deelnemen? Mag in de kring van een conferentie het Avondmaal bediend worden? Mag een Gereformeerde moeder of vader, die deelneemt aan den Doop van haar (zijn) kind in de Hervormde Kerk, gecensureerd worden?

Rutgers wilde met argumenten overtuigen, maar bleef streng, zoals op een vraag uit 1908: ‘Kan iemand, die Hervormd wil worden, daartoe eenig attest of attestatie van zijn kerkeraad krijgen?’ Het antwoord was ontkennend: ‘Daartoe kan of mag uw kerkeraad niet medewerken en dat doen onze kerkeraden dan ook nooit. Als de Herv. Kerkeraad hem wil aannemen, dan moet die kerkeraad maar op andere wijze te weten komen, of de persoon voldoet aan ’t geen het Herv. Kerkgenootschap voor zijne leden eischt’.¹⁴

Zo blijken ogenschijnlijk saaie kerkrechtboeken inzicht te geven in het verkeer tussen hervormden en gereformeerden. In kerkelijke archieven ligt nog een schat aan onuitgegeven adviezen.¹⁵ Met elkaar vormden ze een jurisprudentie bij de kerkorde, die bij niet-gereformeerden vaak op onbegrip stuitte. De starre benadering van andersdenkenden – tot en met het mijden van de hervormde bakker toe – werd overigens niet bij iedereen gemeengoed. Met name jongere generaties konden er niet veel mee.

Beweging der jongeren

Rutgers' kerkelijke adviezen werden postuum uitgegeven door zijn zoon, dr. H.C. Rutgers (1880-1964).¹⁶ Dat is opmerkelijk, omdat zoon Rutgers bepaald geen strakke kerkjurist was, maar in 1915 zijn radicaal van gereformeerd predikant had neergelegd om algemeen secretaris te worden van de Nederlandse Christelijke Studenten Vereniging (NCSV). De NCSV was omstreeden in gereformeerde kring, omdat studenten uit verschillende kerken daar samenkwamen. Voortgekomen uit de traditie van het Réveil, legde de NCSV de nadruk op de onderlinge liefde in Christus en persoonlijke geloofsontwikkeling. Veel gereformeerde critici vertaalden dat met: ethisch subjectivisme, dus gevaarlijk. Niettemin had de NCSV sinds haar ontstaan in 1896 veel gereformeerde studenten getrokken (130 in 1916 op een totaal van 650), zoals de latere predikanten J.G. Geelkerken, W.G. Harrenstein en J.J. Buskes. Toen in 1918 onder leiding van de latere prof. dr. H. Kraemer (hervormd) een nieuwe koers werd ingezet ('getuigen van Jezus Christus in de studentenwereld'), sloeg de kritiek om in wantrouwen.

De synode van Leeuwarden (1920) ontraadde gereformeerde studenten het lidmaatschap van de NCSV 'ten zeerste'. Voor de toenadering tussen hervormden en gereformeerden is de NCSV echter van groot belang geweest.¹⁷

De Haagse gereformeerde predikant Js. van der Linden liet omstreeks Pinksteren 1922 een belijdenisgeschenk drukken onder de titel 'Waarom zijt gij lid eener Gereformeerde Kerk?'. De schrijver hief zijn gereformeerde vinger op tegen de richtingen, de vrijzinnigheid, de bestuurlijke bureaucratie en de gemakkelijke levenswandel bij de hervormden. Van der Linden was er kennelijk niet zo gerust op, dat jonge belijdende leden voldoende kerkelijk besef hadden ontwikkeld uit de catechisatielessen over Afscheiding en Doelantie. In zijn woonplaats was het dan ook in 1917 voorgevallen, dat de gereformeerde ds. J.B. Netelenbos uit Middelburg zomaar was voorgegaan in een hervormde kerkdienst, wat mede aanleiding werd voor zijn geruchtmakende afzetting in 1923.¹⁸

In deze jaren deed de zogenaamde 'Beweging der jongeren' van zich spreken. Een groep kritische gereformeerde intellectuelen, vaak (oud-)NCSV-leden, pleitte voor doorbreking van het verstarde dogmatisme. Volgens hen had de leer van de antithese de kerken in een isolement en tot zelfgenoegzaamheid gebracht. De oudere generatie gereformeerden zag verstoord toe hoe deze 'jongeren' (ze waren lang niet altijd echt jong meer) relaties aanknoopten met vertegenwoordigers uit ethische en confessionele kringen in de Hervormde Kerk.¹⁹ Er volgde nu een reeks conflicten, waarin het Schriftgezag en de consequenties daarvan in de kerkelijke praktijk een allesbeheersende rol speelden. De eerdergenoemde ds. J.B. Netelenbos verklaarde na zijn opzienbarende hervormde preekbeurt dat hij de tijd rijp vond voor toenadering tussen hervormden en gereformeerden. Zijn daad werd echter opgevat als een 'miskennis van het werk Gods in de Reformatie in 1834 en 1886'. Na zijn afzetting werd hij predikant in de Nederlandse Hervormde Kerk.²⁰ Die keuze maakte zijn Amsterdamse collega J.G. Geelkerken niet direct, toen hij door de buitengewone synode van Assen in 1926 eveneens om zijn opvattin-

gen aangaande het Schriftgezag uit zijn ambt werd ontheven. Met een elftal collega's, onder wie ds. J.J. Buskes, en hun volgelingen stichtte hij de Gereformeerde Kerken in Nederland in Hersteld Verband.²¹ Als ethisch-gereformeerd kerkverband is het Hersteld Verband een proeftuin geweest voor vele vernieuwingen, waarvan in dit verband de belangstelling voor oecumene genoemd mag worden. Al voor 1930 preekten er hervormde predikanten in Hersteld Verband-kerken.²² Met grote betrokkenheid volgde men in de jaren dertig de acties van Kerkopbouw en Kerkherstel tot reorganisatie van de Hervormde Kerk. Op 15 mei 1946 herenigden de Hersteld Verband-kerken zich met de Nederlandse Hervormde Kerk.

Eenheidsstreven in de jaren dertig

8

De Gereformeerde Kerken hebben met de leeruitspraken van Assen 1926 de discussie over de grenzen van de kerk niet kunnen indammen. Zij raakten verzeild in dogmatische polemieken, die uiteindelijk leidden tot de kerk-scheuring van 1944. Tien procent van de kerkleden volgden de afgezette Kamper hoogleraar K. Schilder naar een nieuw kerkverband, de Gereformeerde Kerken in Nederland (Vrijgemaakt). Over deze periode valt overigens ook een heel ander verhaal te vertellen. Zendings- en evangelisatiewerk (en ook de zending onder Joden) kwamen tot grote bloei, waarbij de synoden overleg met hervormde missionaire werkers en organisaties soms toestonden, mits het beperkt bleef tot 'zaken van praktisch belang en beleid'. Met vele gereformeerde kerken in het buitenland ontstonden intensieve contacten, met name in Midden- en Oost-Europa. Over het samengaan, internationaal, van de calvinisten, waren de meningen verdeeld.²³

De jaren dertig waren jaren van massale jubileumbijeenkomsten: Vrije Universiteit (1930), Afscheiding (1934), Doleantie (1936) en Kuypers honderdste geboortedag (1937). Momenten van reflectie, waarin men zich realiseerde dat de strijd voor de handhaving van de belijdenis nog niet de gewenste kerkelijke eenheid had opgeleverd. Maar het vitten op elkaar werd hier en daar minder. De hervormde Scheveningse ouderling Vrolijk vond zomaar enige bijval, toen hij in 1934 aan de classicale vergadering van 's-Gravenhage voorstelde, om aan de Gereformeerde Kerken bij het Eeuwfeest van de Afscheiding een betuiging van leedwezen te zenden over 'de harde bejegening in '34 en '86 ondervonden'.²⁴ En hervormden werden niet meer opgeroepen om 'te doleren', maar aangemoedigd om in eigen kerk te strijden voor kerkherstel. Gereformeerde Bonders en confessionelen werkten sinds 1930 hard mee aan pogingen tot reorganisatie van de Nederlandse Hervormde Kerk. De gereformeerden zaten daar op het puntje van hun stoel naar te kijken. Natuurlijk stelden zij wel kritische vragen: met wat voor hervormde kerk krijgen wij dan te maken? Wat stelt haar belijdenis voor, als vrijzinnigen en rechtzinnigen ertoe kunnen behoren? Hoe zit het met de tucht over leer en leven? Wat moet het steeds verder ontkerkelijkte volk aan met het theoretische volkskerk-idee, en wat moeten wij gereformeerden er mee? Waar leidt de reorganisatiebeweging toe: komt er een eind aan de hiërarchische bureaucratie? Wordt de reglementenbundel eindelijk afgeschaft? Komt

er weer een presbyteriaal stelsel met een echte synode, waarin gemeenten zich vertegenwoordigd weten? Gereformeerden wisten, dat dergelijke veranderingen consequenties zouden hebben voor hun eigen houding, maar geloofden vooralsnog niet dat het er echt van zou komen.

Hoe intussen de eenheid met gereformeerde belijders, waartoe ook de Christelijke Gereformeerde Kerk en de Gereformeerde Gemeenten werden uitgenodigd, gestalte moest krijgen wist niemand precies.²⁵ Maar de motivatie was ongeveer aldus: een kerk die de hersteld-verbanders heeft moeten heenzenden, is tevens verplicht eenheid te zoeken met geestverwanten in andere kerken. De synode van Middelburg 1933 benoemde deputaten, die een publiek getuigenis moesten laten uitgaan 'tot alle belijders der Gereformeerde religie'. Het was een appèl om elkaar te zoeken en naar eenheid te streven op basis van de belijdenis, 'niet in farizeesche hoogheid of eigen-gerechtigheid, maar in het ootmoedig besef onzer zonde, dat ook wij met de kerkelijke gedeeldheid dikwijls al te zeer vrede hebben en met oprechte erkenning, dat ook aan ons kerkelijk leven veel gebrek en tekortkoming kleeft, al blijven wij overtuigd dat de reformatorische bewegingen van 1834 en 1886, waaruit de Gereformeerde Kerken in haar tegenwoordige bestaansvorm zijn voortgekomen, door Gods Woord geboden waren.'

9

Gewezen werd verder – het is 1934 – op de 'zoo bangen tijd, waarin de geest uit den afgrond hoe langer hoe meer zijn macht openbaart en ook de kudde des Heeren belaagt, de zedelijke verwildering onder ons volk hand over hand toeneemt en het getal dergenen, die met alle kerk en Godsdienst gebroken hebben, tot zulk een schrikbarende hoogte klimt. Welk een heerlijke kracht zou er kunnen uitgaan van de belijders der Gereformeerde religie, indien ze zich als een ongedeelde slagorde van den levenden God stelden tegenover de ontzettende macht van het ongelooft.²⁶

De oproep was duidelijk ook gericht aan de gereformeerden in de Nederlandse Hervormde Kerk. In 1936 rapporteerden deputaten, dat zij tien brieven op het getuigenis hadden ontvangen, die niet tot gesprekken met kerken of groepen hadden geleid.²⁷ Drie jaar later werd aan de synode van Sneek 1939 onthuld, dat met vooraanstaande broeders uit de Confessionele Vereniging en de Gereformeerde Bond 'samensprekingen ... van zeer vertrouwelijke aard' waren gevoerd, waarbij besloten was tot meer officieus contact. In de oorlog is dit contact verwaterd of beter gezegd: de vraag naar de oecumene was door de tijdsomstandigheden geheel van karakter veranderd.²⁸ Wel nam uitgeverij Guido de Bres in Den Haag in 1941 het initiatief drie zelfstandige bijdragen van prof. dr. J. Severijn (hervormd), dr. K. Sietsma (gereformerd) en prof. L.H. van der Meiden (christelijk gereformerd) uit te geven onder de titel: *De eenheid der Kerken*.

Sietsma vroeg daarbij vooral om duidelijkheid: 'De rechte voorbereiding is deze, dat broeders (en zusters) zich rekenschap geven, waar zij staan, en waar een ander staat. Dat zij kennis nemen van elkaars moeilijkheden en strijd; ook van elkaars leven en schatten en vreugde. Daarbij, dat zij tezamen zoeken te verstaan, wat de weg zou zijn om uit de impasse te geraken.'²⁹ Die gesprekken konden volgens Sietsma niet als kerkelijke vergaderingen worden beschouwd. 'Wel kunnen plaatselijk de kerkenraden en in breder verband de Synodes deze actie bevorderen en stimuleren, eventueel zelfs perso-

nen verzoeken dezen arbeid ter hand te nemen en te animeeren. Ik denk het mij zo, dat plaatselijke kringen worden gevormd van hen, die in de leiding en bij de voorlichting der gemeente een roeping hebben (predikanten en ouderlingen en eventueel andere personen) en dat deze niet te grote groepen in den boven aangeduiden zin samen arbeiden.’ Verder stelde Sietsma voor een gereformeerd congres te houden, dat zou trachten tot resoluties over de kerkvraag te komen. ‘Zulke samenkomsten, niet met utopistischen verwachtingen begonnen, maar toch wel beslist in de bedoeling, om het heil van Christus’ Kerk te zoeken en zichzelf te verliezen in ootmoed en bescheidenheid, tevens met den gemeenschappelijken drang om de waarheid van Schrift en belijdenis ten volle te laten gelden, zouden zonder twijfel de eenheid der kerken kunnen bevorderen’.³⁰

Samenwerking tijdens de oorlog

De bijzondere situatie die na uitbreken van de oorlog in mei 1940 ontstond, leidde op initiatief van de Nederlandse Hervormde Kerk tot het bijeenroepen van een Convent van Kerken voor overleg met de bezetter. De Gereformeerde Kerken werden daarin vertegenwoordigd door de voorzitter van deputaten voor de correspondentie met de Hooge Overheid, prof. dr. H.H. Kuiper, later vervangen door dr. A.A.L. Rutgers en nog weer later door dr. J.J.C van Dijk. Behalve uit hervormden en gereformeerden bestond het overleg uit vooraanstaande christelijke gereformeerden, hersteld-verbanders, doopsgezinden, lutheranen, hersteld-lutheranen en de remonstranten, terwijl naderhand ook de rooms-katholieken meededen. Dit convent, later omgedoopt tot Interkerkelijk Overleg (IKO), behandelde allerlei praktische zaken ten aanzien van kerkdiensten, oorlogsschade en de bewegingsvrijheid van predikanten. Later kwam zij op tegen maatregelen waarbij de vrijheid van de kerken en de christelijke organisaties in het geding was (zoals pers- en vergadervrijheid, vakbeweging, jeugdwerk en onderwijs) en protesteerde zij tegen de rechteloosheid van onschuldige burgers, speciaal tegen de onbarmhartige behandeling van de Joden en tenslotte tegen het opdringen van de nationaal-socialistische levensbeschouwing.

Het IKO heeft in diaconaal opzicht veel betekend en daarnaast regelmatig een profetisch protest tegen onrecht laten horen. Dat verliep meestal eensgezind, maar op twee punten botste het soms tussen hervormden en gereformeerden. De Hervormde Kerk wilde telkens publieke getuigenissen laten uitgaan naar het Nederlandse volk, terwijl de Gereformeerde Kerken vonden dat dit uitzondering moest blijven, omdat in de prediking het meeste daarvan kon worden doorgegeven. Verder liep men aan tegen het gereformeerde onderscheid tussen de kerk als instituut en als organisme. De Hervormde Kerk zag het als haar roeping om breed en nationaal leiding te geven: aan staatkundige en maatschappelijke vragen op schoolgebied, op het terrein van barmhartigheid enz. De gereformeerden lieten dat zoveel mogelijk over aan de christelijke organisaties. Dergelijke discussies hebben de slagvaardigheid van het IKO meermalen beperkt.³¹ Afgezien daarvan heeft dit overleg veel betekend. Toen op 31 oktober 1945 de vernieuwde hervormde synode

in de Nieuwe Kerk te Amsterdam bijeenkwam, sprak de gereformeerde dr. A.A.L. Rutgers namens het IKO de aanwezigen onder meer als volgt toe: 'Wij zijn overtuigd, dat wij, na wat in de laatste vijf jaren bereikt is, tegenover de buitenwereld niet moeten optreden als elkaar bestrijdende lichamen, maar gezamenlijk moeten zijn één front, in de strijd voor de christelijke waarden, voor de geestelijke waarden in het Nederlandse volk, voor de komst van Gods Koninkrijk hier op aarde'.³² Het IKO werd voortgezet in het Interkerkelijk Contact Overheidszaken.

Gereformeerden waarheen?

De Gereformeerde Kerken kwamen tamelijk gedesillustioneerd uit de oorlog tevoorschijn. Velen hoopten dat het nog weer goed kon komen met de vrijgemaakten, maar ook dat bleek een illusie. Een enorme agenda drong vervolgens zich aan de kerken op. Opvallend is het enorme missionaire elan, dat over de gereformeerden vaardig werd. In vrij korte tijd werden het Algemeen Kerkelijk Bureau (Utrecht 1946), het Zendingscentrum (Baarn 1946) en het Evangelisatiecentrum (Baarn 1947) van de grond getild. Juist het missionaire en diaconaal-maatschappelijke werk en niet te vergeten de emigratiegolf bracht de vraag naar samenwerking met andere kerken en organisaties steeds vaker ter sprake. Ds. M.A. Krop schreef in het weekblad *De Hervormde Kerk* 'Brieven aan mijn gereformeerde vriend' over de toenadering tussen hervormden en gereformeerden, en gaf ze als boekje uit, met de reactie van prof. dr. Herman N. Ridderbos in een aantal artikelen uit *Gereformeerd Weekblad*.³³

In de Hervormde Kerk werd een nieuwe kerkorde voorbereid, waarin zij zich als Christus-belijdende volkskerk presenteerde, sterk gericht op het apostolaat. In haar ijver om door te breken in de Nederlandse samenleving verloor zij het belang van de christelijke organisaties in de protestants-christelijke zuil wat uit het oog, terwijl de gereformeerden nu juist bezig waren die met al hun kracht te restaureren. Zo werden aan de oude tegenstellingen tussen hervormden en gereformeerden nieuwe toegevoegd, maar dat verlevendigde wel de discussie. Ook het verzoek van zes hervormden (w.o. vier predikanten) aan hun synode om rehabilitatie van Hendrik de Cock baarde opzien.³⁴

Zelfs de theologen zochten elkaar op. Herman Ridderbos deed in het *Gereformeerd Weekblad* verslag van een informele bijeenkomst in het Zendingscentrum in Baarn (voorjaar 1947), georganiseerd door dr. H. Berkhof en prof. dr. G. Brillenburg Wurth. Gesproken werd over 'Kerk en belijdenis', 'Kerk en volksleven' en over de theologie van Karl Barth. De conclusie aan het slot van de bijeenkomsten was dat het in het hervormd-gereformeerd gesprek allemaal draait om de oude vraag: moet de waarheid aan de eenheid of de eenheid aan de waarheid geofferd worden? Een brandende vraag, aldus Ridderbos, met het oog op de vernieuwing in de Hervormde Kerk en de scheuring in de Gereformeerde Kerken. Kies je voor eenheid, dan moet je afwijkingen van de belijdenis in de kerk en daarmee devaluatie van de waarheid toelaten. Maar neem je de waarheid als norm voor eenheid, dan draag

je mede-verantwoordelijkheid voor verdere scheuringen. Ridderbos kwam er voor zichzelf wel uit: ‘Het maakt een groot verschil waarin men zijn uitgangspunt neemt, scherp gezegd: in de wet of in de ongehoorzaamheid’.³⁵

Onder veel jongeren en studenten leefde vooral de behoefte aan eenheid in echtheid. In de Werkgemeenschap voor Gereformeerde Jongeren en de evangelisatiebeweging Jeugd en Evangelie³⁶ werd openlijk samengewerkt met hervormden. In dit verband moeten uiteraard de namen van mr. A. Bouwman en Thijs Booy vallen, die in 1951 met hun boek ‘Gereformeerden waarheen?’³⁷ in een springerige stijl de Gereformeerde Kerken gebrek aan werfkracht verweten. Zij deden dat overtuigend, want het boek veroorzaakte veel beroering en reactie, waaronder bijval en herkenning, ook aan hervormde zijde.

De Groningse studentenpredikanten Th. Delleman (geref.) en M.A. Krop (herv.) gaven in 1954 een boekje uit om de discussie tussen hervormden en gereformeerden verder op gang te helpen.³⁸ Dieper nog ging de analyse van prof. H. Berkhof in *Wending* van april 1955, waarin hij stelde dat hervormden hun tijd beter verstonden dan gereformeerden, die nog gevangen zaten in de problematiek van de negentiende eeuw. Maar prof. dr. R. Schippers (vu) diende hem in *Bezinning* van repliek: het verschil zat veel meer in de moed van gereformeerden om te individualiseren en persoonlijk actief te worden, vergeleken bij de vaak wat afwachtere en volgzaam hervormden.³⁹ Kritisch naar de hervormden was ook ds. A.M. Lindeboom, die in zijn lijvige historische studie *Hervormd en Gereformeerd* (Aalten 1957) ook actuele discussies samenvatte.⁴⁰

Toch zat niet iedereen in de jaren vijftig te tobben over de kerk. Auke Jelsma, kerkhistoricus in Kampen, herinnerde zich in 1988: ‘Het ging uitstekend met de verschillende kerken in de vijftiger jaren. Er was niet alleen sprake van restauratie in de oude vooroorlogse stijl, maar ook van vernieuwing. Zaaïweken werden georganiseerd, om zoveel mogelijk mensen bij het evangelie van Jezus Christus te betrekken. In de zending werd op dynamische wijze naar nieuwe werkterreinen gezocht, toen de werkzaamheden in Indonesië lamgelegd werden. Ik herinner mij de Gereformeerde Kerken uit die periode als een springlevende kerk. Met grote voortvarendheid werden nieuwe uitdagingen aanvaard. Dus werd eenwording met de Nederlandse Hervormde Kerk bepleit en werden waarnemers naar de Wereldraad van Kerken gestuurd. De wereld kon baat hebben bij wat gereformeerden in te brengen hadden.’⁴¹ Inderdaad werden gereformeerden aanhoudend gevraagd deel te nemen in oecumenische verbanden, zoals de Oecumenische Raad van Kerken en de Wereldraad van Kerken. Dergelijke verzoeken bleven in de naoorlogse tijd vaak steken in grondslagdiscussies.⁴²

Officieel contact 1948-1961

De hervormd-gereformeerde discussie werd echter ook langs officiële weg geopend. Reeds bij het voorbereiden van de hervormde kerkorde waren de gereformeerde hoogleraren Kerkrecht (G.M. den Hartogh en D. Nauta) uitgenodigd om mee te denken. Nauta schreef er in 1948 met een zekere trots

artikelen over in het *Ouderlingenblad*.⁴³ Kort daarna volgen officiële samensprekingen tussen beide kerken. Vanaf 1949 spraken gereformeerde deputaten met hervormde gedelegeerden over de belijdenis, de Heilige Schrift en de christologie, vanuit het gezichtspunt: wat staat de hereniging der beide kerken in de weg? Een tweede reeks besprekingen, vanaf 1952, handelde over het wezen van de kerk, haar gestalte, grenzen en apostolaat, maatschappelijke vragen en de leer aangaande de Heilige Schrift. Een door dr. H. Berkhof en prof. dr. D. Nauta geschreven rapport hierover werd in 1955 aan beide synoden aangeboden, met de vraag voortaan ook afgevaardigden naar elkaars synoden te zenden. Maar zover wilde de gereformeerde synode (Leeuwarden 1955) toen nog niet gaan. Ook wilde ze nog geen richtlijnen goedkeuren voor toenadering op plaatselijk vlak.

De derde ronde gesprekken ging over Schriftgezag en Schriftkritiek, Genesis 3 en de uitspraken van Assen 1926. Het waren precies de onderwerpen, waarvan ds. J.J. Buskes al in 1952 in zijn glasheldere analyse *Hervormd en Gereformeerd* had voorspeld, dat de besprekingen erop zouden stuklopen.⁴⁴ Niet de vrijzinnigheid of de doorbraak bij de hervormden, maar de Schriftbeschouwing, de leertucht en de antithese-leer der gereformeerden maakten volgens Buskes een hereniging onmogelijk. Bij dat alles schreef Buskes ontroerend mooi over zijn liefde voor de Gereformeerde Kerken en schuwde hij niet zwakheden bij de hervormden aan te wijzen. Maar hij kreeg gelijk, in 1959 gaven deputaten en gedelegeerden de opdracht terug aan hun synoden.

De synodebesturen zouden het officiële gesprek verder zelf voortzetten. Dat gebeurde op 20 juni en 28 september 1960 en op 25 januari, en 24 april 1961. Besproken werden de nieuwe psalmberijming, de herziene gezangbundel en andere liturgische vernieuwingen (dienstboek NHK, formulieren GKN). Verder de samenwerking op het gebied van maatschappelijk werk, vluchtelingenhelp, geestelijke verzorging van Nederlanders in het buitenland en de situatie in Zuid-Afrika en Nieuw Guinea. Ook werden hervormde nota's behandeld over de handhaving van de belijdenis, de zaak prof. P. Smits (over de verzoeningsleer) en de kwestie van de intercommunie.⁴⁵

Opvallend genoeg spraken de moderamina niet veel over de problemen die de kerkelijke gescheidenheid veroorzaakte bij het missionaire werk of bij de geestelijke verzorging van militairen, opvarenden, gevangenen, studenten etc. Maar juist deze praktische problematiek bracht De Achttien tot hun oproep in 1961. Het was geen oproep van geleerde theologen, maar van mensen uit de praktijk, gericht aan gewone gemeenteleden. Dat sloeg zo goed aan, dat kerkenraden soms moesten waarschuwen dat de kerkelijke weg niet uit het oog verloren mocht worden. En soms frustrerden De Achttien gesprekken die al jaren liepen.⁴⁶ Was men plaatselijk dan zoveel verder dan landelijk en ... was dat dan niet bekend? We roepen de opmerking van prof. J. van den Berg in herinnering: we weten nog te weinig van lokale en regionale oecumenische situaties om daar een uitspraak over te kunnen doen.⁴⁷

1. Als witte plekken in de gereformeerde geschiedschrijving noemt hij: de geschiedenis van de latere afgescheidenen, de verhouding tussen Kuypers Doleantie-ideaal (reformatie der NHK) en het uiteindelijke resultaat (een tweede afscheiding), de synode van Assen 1926, het belang van 'comprehensieve oecumenisch-georiënteerde locale en regionale studies' voor 'het verstaan van het brede spectrum' en de ontstaansgeschiedenis van de SoW-kerken. Zie: J. van den Berg, Van apologetische zelfbevestiging naar oecumenische openheid. De Gereformeerde Kerken in Nederland en de weergave van hun geschiedenis, in: Jack de Mooij en Ineke Smit (red.), *Balans van een eeuw. Wendingen in de historiografie van het christendom 1901-2001*, 119. Zie ook het thema-nummer 'Geschiedschrijving Protestants Nederland' van het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 101-3 (oktober 2001).
2. De Achttien gaven uit: *Van Kerken tot Kerk: Hervormd-Gereformeerd gesprek*. Amsterdam 1962; *Aanvaard elkander*. Amsterdam 1962; *Nieuw land*. Amsterdam 1965.
3. M. te Velde, *Anthony Brummelkamp 1811-1888*. Barneveld 1988, 368.
4. Zie ook: C. Dekker, *Gereformeerd en evangelisch. Ontstaan en geschiedenis van de Buddinggemeente te Goes en haar plaats in het Nederlandse Protestantisme in de periode 1839-1881*. Kampen 1992, 206-228.
5. E. van de Berekamp, *Veertigjarige levenservaring*. Groningen 1879, 154-159.
6. J.C. Rullmann, *Een man van singuliere gaven: Ds. W.H. Gispen (1833-1909) in zijn leven en werken geschetst*. Delft 1933, 231-234.
7. G.J. Schutte in: G.J. Schutte en J.B. Weitkamp, *Marken. De geschiedenis van een eiland*. Amsterdam 1998, 150-153
8. Vgl. Rienk Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888*. Hilversum 2001, 255-270 (hfdst. 19: De Doleantie).
9. D.P.D. Fabius, *Kerkelijk Leven*. Amsterdam 1918, 96.
10. Fabius, *a.w.*, 97.
11. Fabius, *a.w.*, 98.
12. D.P.D. Fabius, Verleden en toekomst, in: *Gedenkboek van de viering van het 50-jarig bestaan der Vrije Universiteit te Amsterdam op 20-22 oktober 1930*. Kampen 1931, 110.
13. *Kerkelijke Adviezen*, 2 delen, Kampen 1921-1922.
14. F.L. Rutgers, *Kerkelijke Adviezen*. Deel 2, 343.
15. Zie bijvoorbeeld het archief van prof. dr. G.M. den Hartogh, hoogleraar kerkrecht en kerkgeschiedenis aan de Theologische Hogeschool te Kampen van 1933-1959, wiens omvangrijke correspondentie met kerken en personen bewaard is gebleven. Over de houding jegens hervormden vindt men soms ook materiaal in archieven van plaatselijke kerken en classes, met name de dossiers over kerkvisitatie.
16. In het voorwoord onthult hij overigens eerlijk, dat het meeste werk is verricht door zijn zuster L. Rutgers (zij trouwde in 1923 met de hervormde predikant N.A.C. Slotemaker de Bruïne) en dat, toen die het te druk kreeg met haar activiteiten voor de NCSV, het werk werd afgemaakt door zijn oudste zuster J.C. van An del-Rutgers, echtgenote van miss. pred. H.A. van An del te Solo, tijdens haar verlofperiode in Nederland.
17. Zie ook: A.J. van den Berg, *De Nederlandse Christen-Studenten Vereniging 1896-1985*. 's-Gravenhage 1991; A.J. van den Berg, 'De gereformeerden en de NCSV, met name in de jaren 1915-1930', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*. Jaargang 2, Kampen 1988, 121-150;

- A.J. van den Berg, 'H.C. Rutgers (1880-1964)', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800*. Jaargang 2, Kampen 1994, 128-149.
18. Van der Linden schreef in de gereformeerde kerkbode van 's-Gravenhage van 19 aug. 1917: 'Hij (ds. N.) moest eens lezen, wat onze vaders en broeders zoowel in 1886 als in 1834 betuigd hebben tot hunne broeders in de kerk, waar zij waren uitgebannen. Met welk een teederheid zij hen wezen op hun roeping en met welk een sterk verlangen zij uitzagen naar de gemeenschap met allen, die op den zelfden grondslag des geloofs met hen stonden.' Uit: D.P.D. Fabius, *Kerkelijk Leven*. Amsterdam 1918, 75.
 19. Zie: D.Th. Kuiper, *Tussen observatie en participatie. Twee eeuwen gereformeerde en antirevolutionaire wereld in ontwikkelingsperspectief. Verzamelde opstellen*, Hilversum 2002, 123-152.
 20. Zie: C.J. de Kruijter, 'De erfenis niet geweigerd. Ds. Jan Bernard Netelenbos (1879-1934)', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland* 6. Kampen 1992, 83-129.
 21. Zie: G.F.W. Herngreen, *Een handjevol verkenmers. Ontstaan en geschiedenis van het 'HV', de Gereformeerde Kerken in Nederland in Hersteld Verband*. Baarn 1976; Georg Harinck (red.), *De kwestie Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar*. Barneveld 2001.
 22. G.F.W. Herngreen, *a.w.*, 53.
 23. W.G. de Vries, *Calvinisten op de tweesprong. De internationale Federatie van Calvinisten en haar invloed op de onderlinge verhoudingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland in de dertiger jaren van de twintigste eeuw*. Groningen 1974.
 24. W.F.C. van Helsdingen, *De Eenheid der Kerk*. Baarn 1937, 63.
 25. Zie ook: J.E. Post, *Gereformeerd zijn en blijven, een wankel evenwicht?! Een historisch-sociologisch onderzoek naar de ontwikkelingen van de Gereformeerde Kerken in Nederland, de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk en de Christelijke Gereformeerde Kerken in de twintigste eeuw*. Heerenveen 1998.
 26. *Acta Generale Synode Gereformeerde Kerken in Nederland Amsterdam 1936*, bijlage XIVb.
 27. *Idem*, bijlage XIVa.
 28. *Acta Generale Synode Gereformeerde Kerken in Nederland Sneek 1939*, bijlage VIIIa. Zie ook: H.C. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland*. Deel 2: 1936-1975. Kampen 1992, 117.
 29. K. Sietsma, De Gereformeerde Kerken en de eenheid, in: *De eenheid der Kerken*. Den Haag 1941, 47. Er verscheen zelfs een derde druk van deze brochure. Post noemt de brochure niet (zie noot 25).
 30. *Idem*, 47-48.
 31. Vgl. Th. Delleman (samenst.), *Opdat wij niet vergeten* [over de GKN in WO II]. Kampen [1949], 70-130, m.n. 129.
 32. *Idem*, 130.
 33. M.A. Krop, *Brieven aan mijn Gereformeerde vriend*. 's-Gravenhage 1949, waarvan ook een tweede druk verscheen.
 34. J. Ridderbos, Rehabilitatie Hendrik de Cock?, in: *Gereformeerd Weekblad* 14 maart 1947. De indieners van het verzoek waren: dr. M.H.A. van der Valk (Rotterdam), ds. J. Fokkema (lid Tweede Kamer), ds. B. Sluiter (Midlum Fr.), dr. W. Volger (Amsterdam), mr. W.F. Schokking (Amsterdam) en mr. A.B. Roosjen (lid Tweede Kamer).
 35. H.N. Ridderbos, Hervormden en Gereformeerden, in *Gereformeerd Week-*

- blad, 9 en 16 mei 1947. Zie ook: E. Overeem, *Prof. Herman Ridderbos en het Gereformeerd Weekblad 1945-1982*. Kampen 1998, m.n. 90-94.
36. Zie daarvoor: Thijs Booy, *De stille omwenteling*. Amsterdam 1956, 176-215. Dezelfde auteur schreef er ook over in *Gereformeerden, hoe lang nog?*. Baarn 1972, 53. G. Dekker, *De stille revolutie. De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in Nederland tussen 1950 en 1990*. Kampen 1992; J. van Gelderen, *De weg ligt vooruit. De Gereformeerde Kerk van Rotterdam Charlois (1887-1987)*. Kampen 1987, 178-181.
 37. *Gereformeerden waarheen? Inleiding tot een gesprek over de koers van het gereformeerde leven*. Kampen 1951.
 38. Th. Delleman en M.A. Krop, *Hervormd-Gereformeerd Gesprek*. Aalten 1954.
 39. R. Schippers, Kroniek, in: *Bezinning, gereformeerd maandblad tot bewaring en bevordering van het christelijk leven*, 1954, 108-112.
 40. Zie voor nadere studie de (kerkelijke) pers: *dagblad Trouw* (Bruins Slot), *Gereformeerd Weekblad* (Herman N. Ridderbos), *De Strijdende Kerk* (ds. G. Toornvliet), *De Bazuin* (K. Dijk, E.I.F. Nawijn), *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* (J. Ridderbos, F.W. Grosheide), *Het Ouderlingenblad* (G.Ch. Aalders, K. Dijk, G.M. den Hartogh en D. Nauta), *Belijden en Beleven* (F.W. Grosheide), *Waarheid en Eenheid* (J. Schelhaas Hzn.), *Bezinning* (G.C. Berkouwer, R. Schippers e.a.). Ook op het terrein van de liturgische vernieuwing was er van toenadering sprake, cf. K.W. de Jong, *Ordering van dienst. Achtergronden en ontwikkelingen in de eredienst van de Gereformeerde Kerken in Nederland*. Baarn 1996.
 41. Auke Jelsma, 'Alles wisselt op Zijn wenken', een bezinning op veranderingen in spiritualiteit, in: P.J. de Buck e.a. (red.), *Tegendraads, Opstellen aangeboden aan Okke Jager*. Baarn 1988, 63.
 42. Zie ook: J. van den Berg, *De Gereformeerde Kerken en de oecumenische beweging*, in: *Van Kerken tot Kerk, Hervormd-Gereformeerd gesprek*. Amsterdam 1962², 91-115; J. Plomp, *Een kerk in beweging*. Kampen 1987, 28-37.
 43. *Het Ouderlingenblad*, vanaf jg. 25, nr. 296 (april 1948).
 44. J.J. Buskes, *Hervormd en Gereformeerd*, Amsterdam 1952, 41. Buskes zou later verklaren niet zoveel te hechten aan institutaire eenheid tussen hervormden en gereformeerden. Zie: G. Puchinger, *Hervormd en Gereformeerd: één of gescheiden*. Delft 1969, 339-347.
 45. Een overzicht van de besprekingen tussen deputaten/gedelegeerden en later tussen de moderamina staat in: *Hervormd-Gereformeerd gesprek*. 's-Gravenhage 1964.
 46. Zo bijv. te Rotterdam-Charlois, vgl. J. van Gelderen, *De weg ligt vooruit. De Gereformeerde Kerk van Rotterdam Charlois (1887-1987)*. Kampen 1987, 194-195.
 47. Wie er verder studie wil maken: in 1955 zond het Gereformeerd Studieverband voor Oecumenische Vragen een rapport aan de generale synode, waarin de resultaten zijn opgenomen van een enquête onder gereformeerde kerkenraden. Het studieverband kende ook een eigen periodiek: *Uitzicht*. Vgl. J. van den Berg, *De Gereformeerde Kerken en de oecumenische beweging*, in: *Van Kerken tot Kerk, Hervormd-Gereformeerd gesprek* (eerste uitgave van De Achttien), Amsterdam 1962², 101. Zie ook gedenkboeken van plaatselijke kerken.

kroniek

Jaap van Gelderen

Geheugenruimte gevraagd

Bij het noteren van zaken die zeker in een historische kroniek naar voren zouden moeten worden gebracht, sprong het optreden van ‘De Achttien’, vóór veertig jaar, meteen naar voren.¹ Maar dan moest ook Dick Kuiper (*1938) worden genoemd: hij was als jonge vent aanwezig op het pinkstercongres in ’62 en raakte enthousiast voor de oproep tot samengaan van wie in de negentiende eeuw met de rug naar elkaar waren komen te staan: hervormden en gereformeerden. Kuipers afscheid als socioloog – met sterk historische belangstelling – aan de Vrije Universiteit op 13 juni 2002, vormde het aanknopingspunt.² Zo werd ook het idee voor het (eerste) openingsartikel geboren: de voorgeschiedenis van kortweg ‘1961’. De Hervormde Kerk was met nieuw élan uit de wereldbrand naar voren getreden; ik weet nog dat ons op catechisatie verteld werd dat nu – na de invoering van de nieuwe kerkorde in 1951 – de voornaamste slagboom tussen ‘ons’ en de hervormden, was gevallen. Natuurlijk was er nog

allerlei ‘wind van leer’ daar, maar toch...

Mijn leermeester prof. dr. J. Plomp (1911-1990) had in 1975 reeds de veranderingen in de gereformeerde wereld kerkhistorisch geschetst en het jaar 1961 – het begin van het optreden van ‘De Achttien’ – geijkt als omslagpunt (en niet alleen vanwege dat optreden alleen).³ De mening van prof. dr. K. Runia (*1926): ‘... het is ontstellend hoe snel het ontbindingsproces na de oorlog is verlopen’ – over de Gereformeerde Kerken in Nederland, moet in ieder geval genuanceerd worden.⁴ Als men al ... deze analyse ... plausibel acht. Is het niet mogelijk positiever aan te kijken tegen de ontwikkelingen in de GKN? En nu ligt er een opstel op tafel van de Leidse kerkhistoricus prof. dr. J. van den Berg (*1922) getiteld: ‘Van apologetische zelfbevestiging naar oecumenische openheid. De Gereformeerde Kerken in Nederland en de weergave van hun geschiedenis’.⁵ Openheid versus ontbinding. Het is niet moeilijk meer negatieve kwalificaties op te sommen. In *Trouw* van 24 mei 2002 spreekt de vrijgemaakte dr. George Harinck

van ‘verdamping’ van de ‘synodaal’ gereformeerden. Bij de vijftienvestigste verjaardag van dr. G. Puchinger in 1996 sprak oud-minister Jelle Zijlstra van ‘opgaan, blinken en verzinken’. En in een radioprogramma formuleerde een vrouw uit de Alblasserwaard kort, maar bondig: ‘De gereformeerde kerken? – Failliet’.

Zó gezien wordt het echt tijd de acta en de akten op te slaan, direct-betrokkenen aan het woord te laten, archieven te verzamelen en onderzoek te stimuleren, *van binnenuit*. Straks is de geschiedenis het enige punt dat ons ‘gereformeerden’ nog bindt. Ik durf niet te beweren: nog samenbindt; men kan immers heel verschillend over het verleden oordelen. Maar het gesprek dienen wij aan te gaan. Natuurlijk gaat het daarbij niet aan om alleen lichtzijden naar voren te halen of slechts schaduwkanten. Van de wijze Amsterdamse ds. W. H. Gispen (1833-1909) is de opmerking dat wij de erfenis van het verleden niet kunnen aanvaarden onder ‘beding van beschrijving’. Dit wel, dat niet. Het hoort er allemaal bij, zoals in een mensenleven.

Overigens kreeg ik bij de mederedacteuren ‘de Erfenis’ als naam voor dit tijdschrift er niet door – het leek mij zo’n dynamisch begrip ... Maar *Historisch Tijdschrift GKN* is ook trefzeker. Als SoW doorgaat – en daar ziet het naar uit – behoren de GKN (in onze ‘zakenlijke’ tijd wemelt het – helaas – van dergelijke lettercombinaties) tot het verleden. Dan worden de ‘GKN’ definitief voer voor historici: welke erfenis namen zij mee in het grotere geheel?

Professor J. van den Berg geeft aan het einde van zijn interessante overzicht een aantal terreinen aan, waarop nader onderzoek zal moeten worden verricht. ‘... last but not least’, schrijft hij, ‘wanneer de vorming van de ‘Verenigde Protestantse Kerk’ haar beslag krijgt, zal de weg die daartoe geleid heeft (...) zorgvuldig vanuit de bronnen moeten worden getraceerd (...)’. Ook wij zien dit terrein – vol voetangels en klemmen – als werkgebied. Wellicht dat er begonnen kan worden met een literatuuroverzicht in de rubriek bibliografie.⁶ Het ‘nieuwe klimaat’ in de geschiedschrijving dateert Van den Berg vanaf de in het *Ten geleide* genoemde commissie Herdenkingen 1834-1886-1892.

Toch moeten hier enkele voorlopers worden genoemd. Waar de kerkhistorici nog apologie bedreven of waren uitgeweken naar de ‘grote’ geschiedenis, waren er anderen die het ‘gat’, dat dreigde te ontstaan, kwamen opvullen. In de eerste plaats de essayist J.B. Charles als grote ‘debunker’ en later de documentairemakers Ben van Kaam en A.C. de Gooijer, die hun kanttekeningen plaatsten bij het gereformeerde leven.⁷ Maar daarna kwamen de sociologen, J. Hendriks over de emancipatie van de gereformeerden, Dick Kuiper over de ‘voormannen’. Zij hebben ‘de eer gered’ met hun historisch-sociologische studies waarmee zij aanzetten hebben gegeven voor nieuwe vraagstellingen en hernieuwd onderzoek.

Ook daarom mocht de naam van Kuiper niet ontbreken in deze kroniek; hij heeft als geen ander de gereformeerde wereld – ‘een

interessante, maar bijna voorbijgevoerde subcultuur' – bestudeerd en ons geholpen onszelf 'beter te verstaan' (Jan Greven in *Trouw*). Voor mij – en ik weet ook voor anderen – was hij in ieder geval inspirerend. De gelukkige wijze waarop hij genealogie en historie weet te verbinden, moet vernieuwend worden geacht.

Een 'voorloper' van geheel eigen snit zou ik de in 2000 overleden en in dit tijdschrift herdachte – dr. Frans Lukas Bos willen noemen.⁸ Zijn aandacht voor de 'kleine kerkgeschiedenis', uitgevent in verhalen, maakte hem 'modern'. Maar hij is ook de bewerker geweest van de vier kloekke delen archiefstukken uit de tijd van de Afscheiding van 1834 (Kampen 1939-1946). Wie het moeilijke (en nederige) werk op zich neemt om bronnen uit te geven verdient de hoogste lof. Dat vele hier gepubliceerde bronnen nog niet tot geschiedschrijving zijn verwerkt, is ronduit jammer. Ook hier ligt een lacune.

Merkwaardig is dat Van den Berg niet de kerkscheuring of vrijmaking van 1944 opsomt bij de lacunes voor nader onderzoek. Hijzelf was in de bewuste tijd theologisch student in Kampen en behoorde tot de weinigen daar die niet met prof. Schilder meegingen.⁹ Weinigen, als Jaap Firet, Kor Schippers, Gerrit Lammens e.a. – die veel hebben betekend in de naoorlogse kerken. Toch ligt ook hier nog veel materiaal dat op bewerking wacht. Misschien is hier het wachten op jongeren – aan beide zijden! – die minder belast zijn met de vooroordelen van de oudere generaties. Wij namen hier een

klein geschriftje op, waaruit duidelijk wordt wat de actie van Schilder c.s. in een lokale situatie uitwerkte.

Twee rubrieken in dit tijdschrift zijn nu nog niet besproken: het romanfragment en de In memoriams van predikanten. In een later stadium hopelijk meer daarover. Wel wil ik afsluiten met een klein verhaal, ontleend aan het orgaan van de vereniging van predikanten.¹⁰ Een oud en zinvol gebruik wil, dat op de jaarlijkse predikantendag – een oecumenisch gebeuren – de overleden dominees herdacht worden. Dit jaar konden slechts de achternamen worden genoemd met voorletter(s). Navraag bij het triomoderamen waarom niet meer gegevens beschikbaar waren liet dit weten dat men lang niet altijd over de voornamen beschikt. Bovendien zou het te veel computer-geheugenruimte vergen die namen wel in te voeren. Dergelijke ruimte kost geld!

Een welsprekender pleidooi – bijna uit het 'niets' – om je bezig te houden met de geschiedenis, kan ik niet bedenken. Daarom hoop ik ook dat ons bootje voorspoedig het ruime sop zal kunnen kiezen.

Noten

1. Koos van Noppen, Eenwording van onderop. Pinksteroproep en congres van De Achttien legden de basis voor Samen-op-Wegproces, in: *Nederlands Dagblad* 23 mei 2002.
2. Interview met D. Th. Kuiper door Willem Bouwman in *Nederlands Dagblad* 1 juni 2002: 'Gebiolgeerd door het

- eigen nest'. Zie ook de Bibliografie in dit Tijdschrift, nr. 19.
3. In de bundel *Honderd plus tien*; cf. J. Plomp, *Een kerk in beweging. De Gereformeerde Kerken in Nederland na de tweede wereldoorlog*. Kampen 1987.
 4. Interview in *Reformatorisch Dagblad* 6 dec. 2001: 'We waren zo zelfbewust'.
 5. Zie Bibliografie, nr. 10.
 6. Een overzicht bieden Gerard Dekker en Gerben Heitink in: *Samen op de goede weg? Een pleidooi voor een eigentijdse kerk*. Baarn 2002 (Hoofdstuk 3: Ontwikkelingen in Samen-op-Weg verband 1986-2002, 41-64.
 7. Van J.B. Charles bijv.: *Volg het spoor terug* uit 1953 en *Van het kleine koude front* uit 1962. Verder: A.C. de Gooijer, *Het beeld der vad'ren*. Utrecht 1964 en van Ben van Kaam, *Parade der mannenbroeders*. Wageningen 1964 en: *Opstand der gezagsgetrouwen*. Wageningen 1966.
 8. Een fraai opstel over 'Dr. F. L. Bos als kerkhistoricus' geeft C. Augustijn in: H. J. Kouwenhoven e.a., *Weg van de vrijheid*. Vlaardingen 1982, 3-48. Met lijst van publicaties.
 9. Hierover: A.C. Hofland, Van de Vrijmaking losgemaakt. Een persoonlijke herinnering aan Den Haag, 11 augustus 1944, in: *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land*. Dl. 6 Zuid-Holland Noord. Kampen 1984, 41-42. Cf. Bibliografie, nr. 20.
 10. *Predikant en samenleving*, 2002 nr. 5, pag. 4. Onder de titel: 'Heer, herinner U de namen...'

romanfragment

A.M. de Moor-Ringnalda, *Uitzicht op morgen*

Dick Kaajan

Toelichting

21

Hieronder volgt een geannoteerd hoofdstuk uit de roman *Uitzicht op morgen*,¹ een familiegeschiedenis van het predikantengeslacht Ringnalda, in het boek aangeduid als Van Sytzama, van A.M. de Moor-Ringnalda. Over haar zelf en haar werk zijn aan het slot van deze bijdrage meer bijzonderheden te vinden. Het uitgekozen fragment geeft goed de sfeer weer van de veranderingen zoals die rond 1961 binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland zich begonnen te manifesteren. In dat jaar verklaarden, omstreeks Pinksteren, negen hervormde en negen gereformeerde predikanten, sindsdien bekend als ‘de Achttien’, dat de kerkelijke verdeeldheid tussen beide kerken onduelbaar was.²

Daarnaast waren binnen hetzelfde kerkverband ‘bezwaarden over de synodebesluiten van 1944’, die sinds 1947 ijverden voor een revisie van de dogmatische en kerkrechtelijke beslissingen, actief. In 1961 verbreedden zij hun front door zich sterk te verzetten tegen de koerswijziging, die zich in hun ogen binnen de Gereformeerde Kerken voltrok. Volgens hen trad er een verslapping op in leer en leven en was er sprake van een toenemende oecumenische tendens. Voortaan noemden zij zich ‘verontrusten’. Deze ontwikkeling hield verband met het feit dat herstel met de vrijgemaakten na het verwerpen van een voorstel in 1961 voor een Vervangingsformule voor goed verkeken leek. In plaats daarvan werd tot verdriet van de verontrusten steeds meer toenadering tot andere kerken gezocht.

Prof. dr.G.C. Berkouwer en ds. E.G. van Teylingen woonden in dat zelfde jaar als gereformeerde waarnemers de algemene vergadering van de Wereldraad van Kerken in New Delhi bij. Begin 1962 schiep de synode ruimte voor het houden van gemeenschappelijke kerkdiensten met kerken van andere formatie.³ Het zijn onderwerpen, die in de roman ook allemaal aan bod komen. Opmerkelijk daarbij is te zien hoe vooruitstrevend sommige oudere leden van de familie Van Sytzama daarbij zijn en hoe ongeduldig de jongeren, zelfs ondanks de vooruitgang, zijn. Op zich hadden zij meer belangstelling voor wat er gebeurde op politiek, maatschappelijk en cultureel terrein. De al eerder begonnen ‘vervaging’ van de gereformeerde zede zette verder door.⁴

Romanfragment

De vensters naar de wereld worden opengeslagen. Ook bij de Van Sytzama's.

Stond vroeger de kerk in 't middelpunt van hun bestaan, met name de jongere leden van de familie zijn er zich zeer wel van bewust, dat dit niet meer kán en niet meer mág. Het gaat God om de hele wereld. Daartoe moet er veel in de kerkelijke structuren veranderd worden.

Het is nu al elf jaar geleden, dat de heren Bouman en Booy hun hartekreet 'Gereformeerden waarheen?' publiceerden.⁵ Hun stem scheen die van een roepende in de woestijn. Tóch blijken ook hier Gods molens langzaam gemalen te hebben, maar malen *déden* ze.

Tot 'de Achttien', die er diep van doordrongen zijn dat, willen kerkmuren geslecht worden, dit van onderop moet beginnen, behoort ook dominee Johannes van Sytzama.⁶ Zijn ooms en tantes hebben vrijwel allen adhesie betuigd met hun streven. Behalve natuurlijk tante Klazien en oom Jan,⁷ die nog steeds vrijgemaakt zijn.

Zijn tien jaar oudere neef Klaas distancieert zich vooralsnog. Wil kennelijk eerst de kat een uit de boom kijken. Toch heeft Hans ook hem een persoonlijke uitnodiging gestuurd om op 26 mei het Hervormd-Gereformeerd Congres: 'Van Kerken tot Kerk', dat in de Beatrix-Irenehal te Utrecht zal plaats vinden, te komen bijwonen.

Hans loopt de vijftiengste mei met de nieuwe rooms-katholieke vertaling van het Nieuwe Testament in zijn actetas, in Utrecht onder de Domtoren door. Hij steekt het Domplein over en gaat in de Kloosterkerk⁸ op een laag muurtje zitten. Tot barstens toe vol gedachten.

Hier zit hij nu, onder tegen de Domkerk aan, waar eerst zijn overgrootvader vanaf de preekstoel zijn afzettingsbul voorlas.⁹

Nog niet zo lang geleden heeft hij diens nagelaten papieren gelezen. Met grote interesse èn – verwondering. Verwondering over het feit, dat zijn overgrootvader, wat de tegenwoordige oecumenische gezindheid betreft, dichter bij hen zou staan dan zijn grootvader¹⁰ naar wie hij vernoemd is. En zijn vader?¹¹ Hij zou er zéker blij mee geweest zijn. Even weer dat weë gevoel van het té vroege gemis ...

Hij haalt de R.K. vertaling van het Nieuwe Testament uit zijn tas en bladert erin.¹² 'n Pracht vertaling. Morgen zal een gemeentelid eruit voorlezen op het Congres.

'Opdat zij allen één zijn' [Johannes 17:22]. Vader verhoor toch door ons heen dit gebed van Uw Zoon! Er is gerommel, beweging van de Geest niet alleen in de Reformatorische kerken, maar ook in de rooms-katholieke kerk. Hij heeft ook de in de brochure samengevatte 'richtlijnen, aanvaard door de generale synode der Nederlandse Hervormde Kerk bij zich: De Reformatorische houding jegens de Rooms-katholiek kerk en haar leden'.¹³

Hij glimlacht bij de gedachte aan het gesprek dat hij de vorige week met zijn nichtje Paulien, dochter van oom Willem, had. Ook zij heeft alweer twee kinderen. En nog altijd even knap. Dat is nou wat je noemt een 'beauty'. Zo'n vrouw, die haar charme tot in hoge ouderdom zal blijven houden. Ze hadden elkaar hier in Utrecht ontmoet en in 't Jaarbeursrestaurant een kopje koffie gedronken.

‘Moet je verbeelden Hans,’ – had ze gezegd – ‘nu gaat Carla¹⁴ zich de volgende week verlossen met een roomse jongen en vader is er dolblij mee. Nou vraag ik je! Toen ik vier jaar geleden alleen maar bevriend was met m’n buurjongen: Dolf Raasveld, schreeuwde pappie moord en brand. Ik moest het *niet* wagen, ooit met een roomse kerel aan te komen zetten, want dan zou hij enzovoort enzovoort. Nu is het wel een echt gelovige jongen hoor, die van Carla. Zij zegt dat ze precies hetzelfde geloven en dat ze er veel samen over praten, over de bijbel en zo’.

‘Wordt Carla rooms-katholiek?’ had hij gevraagd en toen zij hierop ontkenkend haar hoofd geschud had: ‘Wordt hij dan gereformeerd?’

‘Ook niet. Maar neem me niet kwalijk Hans, wat zegt dat nou, als je allebei van de Here Jezus houdt?’

De gedachte: waren we állemaal maar zo, dan zouden we eindelijk aan de éne universele kerk van Jezus Christus op aarde toe zijn, had hij niet uitgesproken. *Dit* ideaal bewaart hij vooralsnog voor zichzelf. *Nóg* is het zo, dat je als dominee voorzichtig moet zijn met ál te revolutionaire uitspraken. Helaas.

Toch is er ook een andere kant aan. Die van het geduld met de in dogma’s vastgeroesten. Je moet ze *allen* meekrijgen. Maar dat moet de Geest doen. Alsjeblieft niet *nóg* meer schisma’s.

Wat is hij moe! De voorbereidingen voor dit Congres hebben hem en vele anderen heel wat dagen en halve nachten gekost.

Hij steekt zijn hand uit naar de rondtrippelende duiven. Heeft hij niets eetbaars voor die dieren in z’n zakken? Hij gooit een dropje weg, dat ze natuurlijk laten liggen.

Hé, geliefde voorvader Boote van Sytzama, zie je je achterkleinzoon hier nu zitten? Verwonder je je erover, dat wij nog niet in de oude vaderlandse kerk terug zijn, nu deze toch Belijdeniskerk.¹⁵ geworden is? Weet je, dat er een belangrijke kentering bij de vrijzinnigen gaande is? En weet je óók, dat er gereformeerde theologen¹⁶ zijn, die – al maken ze dit niet openbaar – in hun zienswijze wat de historiciteit van het paradijsverhaal betreft dichtbij jouw broer Geale¹⁷ staan?

Wolk van getuigen [Hebreëen 12:1]...wat is dat? Hoe noemde oom Boote dat ook weer voor hij stierf? Die andere werkelijkheid in de tijd. Vlakbij. Kom, – hij moet hier weg. Geen gefilosofeer. ’t Is allemaal toch nog als door een spiegel in donkerheid [Lucas 9:62]. De hand aan de ploeg [1 Corinthiërs 13:12]. Er is genoeg te doen.

Op het Janskerkhof stopt een auto naast hem. Oom Willem. ‘Stap in kerel’, noodt deze hartelijk. ‘Zeker druk voor ’t Congres?’

‘Ja. Lekker in de Kloosterhof over uw grootvader zitten denken’ Verrast kijkt Willem zijn jonge neef van opzij aan.

‘Dat valt me van je mee, jongen. Zoveel jongeren zie ik tegenwoordig koortsachtig bezig aan een nieuwe toekomst te bouwen, maar dan lós van hun voorgelacht, want die hebben tóch alles fout gedaan.’

’t Klinkt bitter.

‘Nou oom, zó erg is ’t niet. Weet u, ik kwam daar in die Kloosterhof juist tot de verbazingwekkende ontdekking, dat véél van wat er geweest is, weer terugkomt.’

‘Ach welja, kerel, er is niets nieuws onder de zon, – hoewèl ... heb je ook gehoord, dat de Russen een tweede Spoetnik ’t heelal insturen?’¹⁸

‘De ruimte,’ verbetert Hans zachtjes.

Maar Willem heeft het gehoord. ‘Wou je je ouwe oom weer verbeteren? Heelal of ruimte, ’t is maar hoe je ’t noemen wilt. Je bent al even stinkend eigenwijs als alle Van Sytzama’s. Maar om op dat heelal terug te komen: de mensen willen naar de maan. (Dat gaan we tóch met z’n allen). Maar ... dat zint me niet. We moeten van die hemellichamen áf blijven God gaf ons de aarde, om te bewonen. Straks maken de mensen zèlf nog dat de maan in bloed verandert, eer dat de grote en doorluchtige Dag des Heeren komt’ [Handelingen 2:20].

‘Ik vind het machtig, dat God de mens zóveel vernuft gegeven heeft. Ongelooflijk boeiend! Ik wed, dat u zelf vroeger de boeken van Jules Verne geboeid gelezen hebt. Als we wèrkelijk ooit nog eens op de maan komen, heeft die kerel toch een profetische geest gehad’.¹⁹

‘Welja, wéér een profeet erbij. Toe maar. Ik kan dat allemaal niet meer bijhouden. Alleen met wat er in de kerken woelt en gist heb ik al moeite.

Nou hebben we morgen het hervormd-gereformeerd Congres en nou gaat uitgerekend op dezelfde tijd, in dezelfde stad de I.C.C.C. haar jaarvergadering houden’.²⁰

Inmiddels staat de auto al geruime tijd stil voor het huis, waar Hans zijn moet voor een laatste bespreking.

Willem legt zijn hand op de arm van zijn neef. ‘Tot morgen. Voor die maan-aspiraties ben ik huiverig, maar wèl hoop ik het nog te mogen beleven, dat wij als hervormden en gereformeerden één worden. En wat de roomsen betreft: hadden we in de vierde eeuw maar voor de kleine gemeente van Jezus Christus gekozen in plaats van voor een kerk als wereldmacht.

Ik heb kennis gemaakt met die aanstaande schoonouders van Carla hè. Maar kerel, wat heb ik met die mensen een goed geestelijk gesprek gehad. Zó, als ik met menig gereformeerde niet heb.’ Hans gaat eens verzitten.

‘Já ...oom, dat heb ik gehóórd. U bent blij met die verloving van Carla hè enne ...was u enkele jaren geleden niet vuurbang voor een eventuele verbintenis van Paulien met haar roomse buurjongen?’

De lichtelijk sarcastische toon ontgaat Willem niet. Hij kan die gemakkelijk negeren, omdat hij het probleem zelf ten volle verwerkt heeft.

‘Kijk eens jongen, kortweg gezegd heb ik liever dat mijn dochter met een waarachtig gelovige rooms-katholiek trouwt, dan met een slechte gereformeerde. Vanzelfsprekend had ik de voorkeur aan een gelovige gereformeerde gegeven. Heb daar veel om gebeden. Dit kind, frivool als ze is, met ettelijke kerels achter haar rokken, gaf me veel zorgen. Nu verhoort God mijn gebed zó door haar een man te geven, die haar zó goed in de hand heeft, één uit een gezin waar het geloof in Jezus Christus niet alleen beleden, maar ook belééfd wordt.

Moet ik dan zeggen: ‘Dank u lieve Heer, maar ‘k heb liever een gereformeerde?’

Je hebt gelijk met te zeggen, dat ik in dit opzicht in vijf jaar tijds wèl veranderd ben. Dat is zo. En ik dank God, dat Hij mij op m’n oude dag nog de souplesse van geest geeft mèt de tijd méé te veranderen.

Zo, – en als je nou niet gauw m'n wagen uitsodemerakelt, schóp ik je eruit. Eerst zitten dromen in de Kloosterhof en nou weer je oom bespottelijk zitten maken, – 't wordt tijd, dat je eens wat uitvoert. Morgen hoop ik je op 't Congres weer te zien.'

Lachend stapt Hans uit, maar nog net vóór hij het portier dicht geklapt heeft, trekt oom Willem hem even terug.

'Weet je dat jouw vader en je oom Harmen²¹ altijd dat boekje van Thomas à Kempis; 'De navolging van Christus' bij zich droegen?'.²²

'Nee, – dat wist ik niet.'

'O nou, – dat was óók een róómse. Damned!'

Voor de plotseling snelle start moet Hans opzij springen.

'Een mieterse kerel,' mompelt hij voor zich heen.

Over het Congres 'Van Kerken tot Kerk' wordt in vele hervormde en gereformeerde gezinnen in de eerstvolgende dagen druk gediscussieerd. Grote artikelen in dag- en weekbladen worden eraan gewijd. Nog wekenlang verschijnen commentaren van allerlei richtingen in de pers.

25

De – voor het grootste deel oudere – Van Sytzama's, die het Congres hebben bijgewoond, zijn er met brandende harten vandaan gekomen, bereid om in eigen gemeente aan de slag te gaan. Zei de hervormde hoogleraar Dr. H. Berkhof op het Congres niet: 'De tijd van samen-spreken is afgelopen. Wij moeten nu gaan samen-leven; in elkaars huid kruipen', waarna hij met het concrete plan kwam van; 'Laat nu in alle hervormde en gereformeerde kerken twaalf gemeenteleden voor één jaar naar de andere kerk overgaan, om daar actief te werken, precies moeten zoals zij het in de eigen kerk zouden hebben gedaan. Na een jaar moeten zij dan terug komen om te rapporteren'.²³

In vele gemeenten van het land worden hervormd-gereformeerde gespreksgroepen gevormd.²⁴

* * *

In de namiddag, terwijl de ouderen weer over de Wereldraad,²⁵ de I.C.C.C. en het Congres hervormd-gereformeerd zitten te discussiëren, slaken de jongeren de verzuchting, dat de prinsessen nu maar eindelijk eens aan de man moeten komen, ze schelden op de regering vanwege haar Judas-achtige gedrag ten aanzien van Nieuw-Guinea,²⁶ tot één van hen gerriteerd uitroept: 'Zit de oude garde nou nog steeds te emmeren over dat Congres? De bálén krijg je ervan!'

'Interesseert het jullie dan niet?'

'Jazeker dominee, maar als er ellenlang gepraat wordt, je weet wel, zo van; ze dronken een glas en zo voort en ze laten de zaak tóch zoals-ie is en was, nou dan kunnen ze voor mij de pot op met al hun synodes en congressen,' reageert Harro, Mauds oudste zoon.²⁷

'Ach man,' – meent één van Hanna's zonen – 'in de kerken doen ze niets dan kiften over leergeschillen en hebben ze het druk met schorsingen (Met een zijdelingse blik naar oom Jan de Graaf). Waarom kunnen we niet met elkaar Avondmaal vieren? Denken de mensen dat er hierboven ook aparte

tafels zijn voor hervormden, lutheranen, roomsen, gereformeerden en noem maar op? Maar ja, de grif verkeerden²⁸ denken dat zij alléén in de hemel komen. Vanwege hun zuivere leer, weet je’.

Willem, die luidruchtig aan z’n lege pijp lurkend naar deze zeventienjarige neef geluisterd heeft, vraagt of deze wel weet, dat op het congres juist een *gereformeerde* prof. zich erover verbaasd heeft, dat er nog geen gezamenlijke Avondmaalsviering is.²⁹

‘Wacht maar eens even. Ik zal jullie jonge betweters met je grote monden daar toch eens wat van voorlezen. Als jullie zoet geluisterd hebben, wil ik op mijn beurt graag eens naar jullie luisteren’.

‘Je krijgt er wat van! *Alles* bewaart die man!’ roept Co uit, als ze haar broer met een ordner onder z’n arm ziet binnenkomen. ‘Duizenden kranteknipsels, allemaal alfabetisch gerangschikt.’ Willem leest onverstoorbaar uit een verslag in ’t dagblad ‘Trouw’ voor dat de synodes het mogelijk moeten maken, dat plaatselijk de hervormden en gereformeerden gaan samenleven in erkenning van elkaars ambten en bediening. In dit verband werd gevraagd, waarom de synode van de gereformeerde kerken *wèl* de gemeenschappelijke woordbediening tussen hervormden en gereformeerden heeft toegestaan en niet de gemeenschappelijke viering van het Heilig Avondmaal.

‘Is ook idioot,’ gooit Eric van Sytzama³⁰ ertussen.

‘Ja, – luister nou nog éven verder,’ vraagt Willem.

‘Het Avondmaal is objectief; het komt rechtstreeks van de Heer en niets verootmoedigt en verenigt zozeer als de gemeenschappelijke viering van het Avondmaal.’

‘En dan’: – Willem verheft zijn stem: ‘De eenheid van de kerk is het heil van de wereld’.

Nu komt dominee Hans in actie.

‘Ja, – prachtig, maar wat werd dezelfde dag op de I.C.C.C.-vergadering gezegd? Dat al die eenheid niet ten koste van de waarheid van het Woord Gods mag gaan!³¹ Die vervloekte tegenstelling eenheid-waarheid, ik kan er met permissie van kotsen’.

Opeens hevig geïnteresseerd luisteren alle jongeren. Ook de kinderen van Klazien en Jan, wier vader, naar de uitdrukking op zijn gezicht te oordelen, een explosie nabij is.

En weer leest (compleet met gebaren) Willem: ‘Er zijn twee klemmende vragen in ons gereformeerd leven: ‘Waar blijven we dan?’ en ‘Waar gaan we naar toe’; de waarheidsvraag (dacht men, dat wij niet wilden blijven buigen voor de waarheid, maar wij moeten af van die vervloekte tegenstelling éénheid-waarheid: *de waarheid is niet iets*, het is de Heer zelf); de tucht en het verleden’.

‘Wát: tucht en verleden?’

‘Nou, dat we daar áf moeten’.

‘Welja, toe maar, gooi maar overboord, gooi de remmen maar los,’ ploft nu Jan de Graaf. ‘Gaan jullie maar aan het lijntje van de midden-orthodoxie lopen. Heb je dat nou niet in de gaten, man? De hervormden zullen de leiding wel nemen ...’.

De jongeren zuchten.

‘O hel, nou begint het gekift tussen vrijgemaakten en synodaal-gereformeerden!’

Nichtjes stoten elkaar waarschuwend aan, hun ogen bewegend in de richting van drie kinderen De Graaf in hun midden. Maar deze zuchten nèt zo hard en Loes de Graaf³² fluistert haar nicht Anne-Mieke³³ toe: 'Ik heb een hervormde vriend met wie ik pertinent wil trouwen. En dan word ik hervormd. 'n Bónje thuis erover joh!

'Hebben jullie al gehoord, waar onze familie het paasweekend onlangs heeft doorgebracht? In Doorn. Bij 'Stromen van kracht',³⁴ vertelt een dochter van Hanna en Jaap Korsten.³⁵ 'Nou, – 't was geweldig! Dáár voel je tenminste warmte, vúúr, – hoe moet ik het zeggen, maar moeder zei óók, dat ze in geen jaren zó'n fijn paasfeest heeft gehad. En vader, die anders zo kritisch is, vond het óók mieters. Hier lééft het tenminste, zei hij.' 'Bij ons leeft het ook wel hoor, maar er is wat stof van al die ruzies overheen gekomen,' vergoelijkt Ingrid van Sytzama,³⁶ die op het punt staat met een gereformeerde dominee te trouwen.

Via Billy Graham,³⁷ de Pinksterbeweging, het toneelstuk 'Het Woord' van de Deense dominee-dichter-martelaar Kaj Munk³⁸ en de volgens vele jongeren, dominee Johannes meegerend, machtige film 'Avondmaalgangers' van Ingmar Bergman,³⁹ komt het gesprek op Israël en op de aanstaande bezinningsdag van 'Kerk en Israël', die op 4 juli op het Wassenaarse landgoed Ter Veken gehouden zal worden.

'Gaat u daarheen, oom Willem?'

'Allicht, 't is naast m'n deur. Al is deze dag voor de Hervormden uitgeschreven, mag ik er toch ook wel bij zijn.'

'Weet je nog,' – richt Hanna zich tot haar zussen – 'hoe wij vroeger op het Groene Wegje in Den Haag, iedere maand plakavond hadden voor de 'Zending onder de Joden'? Bandjes om 'de Messiasbode' plakken, met z'n allen om een lange tafel. Thuis hadden we dan de adressen geschreven'.⁴⁰

'Nu mogen we niet meer praten over 'Zending onder de Joden' hè?'

'Allicht niet. Nu zeggen we: 't Gesprek met Israël.'

'Ja, – zo zie je. We meenden het goed, maar in feite was het toch een enorme pretentie, die wij voerden.'

Willem van Sytzama loopt rood aan.

'Israël weer in 't beloofde land terug! Worden of zijn de profetieën nu al vervuld? Israël! 't mocht nóg zulke linkmiegels zijn, ze zijn en blijven Gods uitverkoren volk. Hun stamvader Jacob was ook een vuile bedrieger en Ezau, uit humaan standpunt gezien, heel wat sympathieker. Tóch koos God Jacob uit. En wat hebben wij, wij Christenen, dat volk, waaraan wij onze Verlosser te danken hebben, wat hebben wij hen in Christus' Naam vervolgd, gemarteld, gesard en gedood. Denk alleen maar aan de Kruistochten. En telkens wéér keerden wij ons in haat tegen hen. Ze hadden immers geroepen: 'Zijn bloed kome over ons en over onze kinderen?' [Mattheüs 25:27]. Damned!! Revius, díe begreep het.⁴¹ En nu in de recente geschiedenis wéér die afgrijpselijke martelingen, een Auschwitz. In een zogenaamd Christelijke natie. God moge het ons allen vergeven. Moeten wij dan aankomen met zending onder de joden, met blaadjes, waarin wij hen tot bekering roepen?!'

'Ja maar oom,' – begint Jan de Graaf – 'we deden en doen dit toch juist, omdat we zo graag willen, dat zij in Jezus van Nazareth hun Messias herkennen zullen?'

‘Daar heb je gelijk in, jongen. We willen niets liever. Maar er moet eerst over bergen van schuld onzerzijds heengestapt worden en wij moeten eerst eens dankbaar zijn, als ze nog met ons gesprekken *willen* voeren.’

‘Rabbijn Soetendorp komt óók, hè?’.⁴²

‘Ja. Dit jaar voor ’t eerst.’

Rabbijn J. Soetendorp maakt op 4 juli in zijn toespraak op de bezinningsdag duidelijk, waarom men in Joodse kring vaak zo sceptisch staat tegenover de oprechtheid van de bedoeling der kerken.

‘In Joodse kring’ – zegt hij – ‘leeft nog sterk de mening, dat wat ‘het gesprek’ genoemd wordt alleen maar een ander woord is voor wat vroeger ‘zending’ heette: het streven van de kerken om de Joden te bekeren tot de Christelijke opvattingen.’

Scherpe kritiek oefent hij uit op ‘verhaaltjes’ in Christelijke tijdschriften over zich plotseling bekerende rabbijnen, waarmee zij hen op het hart trappen.

Hij beëindigt zijn toespraak met een nadrukkelijk: ‘Wij moeten als het gesprek kans van slagen wil hebben een duidelijk onderscheid maken tussen de vroegere methode van het zendingswerk en de huidige benadering van het vraagstuk: het willen luisteren naar elkaar, het willen begrijpen van elkaar en het uitwisselen van elkaars ervaringen met God.’⁴³

Het is dit jaar Johannes van Sytzama gelukt zijn oom Willem en tante Co⁴⁴ mee te krijgen naar de driedaagse zomerconferentie voor gereformeerden op ‘Woudschoten’ bij Zeist.⁴⁵

Zelf wordt hij op deze conferenties altijd geïnjecteerd tot een nog intensiever meebouwen aan het Koninkrijk dat is en dat komt. Thema van deze conferentie is: ‘Het verstaan van het evangelie in onze tijd, en de wenselijkheid van een betere toerusting van de gemeenteleden voor hun bijbelse opdracht.’

De zeventigjarige Willem van Sytzama knikt instemmend als de C.N.V.-secretaris⁴⁶ bewogen uitroept: ‘Er moet beweging komen in de kerk! Wij zien een gebrek aan blijdschap en zonder deze blijdschap valt er geen blijde boodschap dóór te geven. Ons offensief is doodgelopen. Wij zijn een kerk van gezeten burgers geworden.’

Hè, denkt Johannes, dit moest neef Klaas nu eens horen. Dat die kerel toch nooit voor deze conferenties te porren is. Andere hervormden komen wèl. Oom Willem is tien jaar ouder dan hij, maar bezit een heel wat soepeler geest.

Hoor, wat daar nu aansluitend opdat referaat van de C.N.V.-secretaris gezegd wordt. Dat zou Klaas zéker eens moeten horen: ‘...wij mogen er ons over verblijden, bevrijd te zijn van het verlamdende negentiende eeuwse rationalisme en optimisme. Er is een nieuwe solidariteit met de wereld in gemeenschappelijk schuldbesef. Er is ruimte gekomen voor de triomf van de genade. Het is verheugend dat de kerk ontwaakt is tot een sociaal en industrieel apostolaat’.⁴⁷

Johannes’ gedachten gaan uit tot het werk, dat hem over enige maanden als industrie-predikant wacht ...

Nóg ervaart hij dat pijn-doende gevoel van machteloosheid bij het terug-

denken aan zijn werk in de fabriek toen hij nog student was en zijn hart staat open naar God om wijsheid en bijstand.

Gegevens over de auteur en haar werk

Anna Margaritha (Annie) Ringnalda werd op 18 juli 1906 te 's-Gravenhage geboren als tweede dochter uit het huwelijk van ds. Dirk Ringnalda (1867-1942) en Dirkje van Oostveen. Op 6 maart 1935 huwde zij met de journalist Oegerikus de Moor, zoon van een oud-collega van haar vader in Den Haag, dr. Johannes Cornelis de Moor (1878-1926). Haar man stierf in 1964. Op 1 september 1971 hertrouwde ze met de weduwnaar Hinne Feenstra,⁴⁸ die in 1998 stierf. Zelf overleed zij op 20 januari 1999 te Hoogeveen.⁴⁹

De Moor-Ringnalda, die ook na haar tweede huwelijk deze auteursnaam bleef voeren, schreef jeugdboeken (o.a. *De Woensdagavondklantjes*; *De Flip en Joost-trilogie*), novellen en romans (o.a. *Gisteren was ik jong, Romana*). Het bekendst is haar roman *Moeder Ditta*. Het huiselijk leven en het geloof waren de twee vast terugkerende kenmerken in haar werk. Met haar eerste man schreef ze nog het jongensboek *Een Maassluise jongen wordt minister-president* over Abraham Kuypen en *Post Restante*, een briefwisseling. Verder publiceerde zij in de dagbladen *De Rotterdammer* en *De Standaard*, de periodieken *Moeder* en het *Centraal Weekblad* en schreef zij onder andere een kinderbijbel in het evangelisatieblad *De Elisabethbode*. Daarnaast hield zij veel lezingen over actuele onderwerpen en literatuur. Sommige van haar boeken zijn in het Duits, Noors, IJslands en Zuidafrikaans vertaald.

Desondanks schreef ze naar eigen zeggen 'helemaal geen literatuur'. In 1985 zei ze over haar eigen werk: 'Ik zou die boeken niet meer zo schrijven. Ik heb er te veel christelijke woorden in gebruikt'. Eerder had ze al opgemerkt: 'Bij schrijven zou ik me nu meer richten op de problemen van de tijd'. Zelf vond ze de trilogie *Uitzicht op morgen* haar beste boek. Zoals al werd opgemerkt is dit feitelijk een familiegeschiedenis van haar eigen geslacht over de jaren 1860 tot 1969. Als bronnen hiervoor baseerde zij zich op haar dagboeken van 1916-1958, mondelinge overlevering en aanvullend historisch en genealogisch onderzoek. Uit vergelijk met de in 1990 gepubliceerde genealogie blijkt zij zich ten aanzien van de levensduur, het aantal kinderen, beroepen en kerkelijke gezindte van personen wel de nodige vrijheden te hebben gepermitteerd, een voor de hand liggende ingreep. Haar dochter Bertien verzoonde de titel door op te merken 'Al die geslachten die ons zijn voorgegaan hebben toch geloofd in de verwachting op wat komen gaat'. Dit refereerde aan haar moeders geloofservaring, die daarover zei: 'Ook in moeilijke perioden heb ik ervaren dat God altijd weer openingen geeft, als je denkt dat er geen oplossing meer is. Er is altijd uitzicht'.⁵⁰

Noten

1. A.M. de Moor-Ringnalda, *Uitzicht op morgen. De breuk. Wereldmachten. Stroomversnelling*, Kampen 1969³, 371-375; 377-381. Met dank aan me-

- vrouw L.E. Dijkstra-de Moor voor aanvullende gegevens voor de annotatie van dit fragment.
2. Zie voor de tekst van de oproep: De achttien, *Van Kerken tot kerk. Hervormd-gereformeerd gesprek*. Kampen 1961, 9-13. Verder: Koos van Noppen, 'Eenwording van onderop' in: *Nederlands Dagblad*, 25 mei 2002.
 3. J. Plomp, *Een kerk in beweging. De Gereformeerde Kerken in Nederland na de tweede wereldoorlog*. Kampen 1987, 78-80, 84. Zie ook: F.T. Bos, 'Van Scheurmaking tot broedertwist. De houding van de synoden van de Gereformeerde Kerken ten opzichte van de Vrijmaking' in: *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, v (Kampen 1991), 133-175; 158-162.
 4. R. Schippers, *De gereformeerde zede*. Kampen 1954. Schippers voerde een voorzichtig pleidooi voor meer openheid in gereformeerde kring.
 5. A. Bouman en Th. Booy, *Gereformeerden, waarheen? Inleiding tot een gesprek over de koers van het Gereformeerde leven*. Kampen 1951.
 6. Ds. Lodewijk Ringnalda (geb. 1935) (ps(eudoniem) Johannes (jr.) c.q. Hans van Sytzama).
 7. Janna Ringnalda (1909-1989) en dr. Johannes Ruurd Stellinga (1907-1989) (ps. de Graaf) waren in werkelijkheid niet vrijgemaakt. Bovendien was hij secretaris van de Raad van State, geen arts.
 8. Bedoeld is de Kloosterhof.
 9. Ds. Gerben Ringalda (1828-1904) (ps. Boote van Sytzama), die op 23 maart 1887 als hervormde predikant uit zijn ambt werd ontzet. Zie: *Uitzicht op morgen*, 88-103.
 10. Ds. Dirk Ringnalda (1867-1942) (ps. Johannes van Sytzama (sr.)). Opmerking over vernoeming is onjuist.
 11. Ds. Arie Ringnalda (1899-1945) (ps. Harmen van Sytzama). In het boek is deze kinderloos, het gezin telde echter zes kinderen, die in de roman aan zijn (kinderloze) broer ds. Dirk Ringnalda (ps. Frits van Sytzama) worden toegeschreven.
 12. *Het Nieuwe Testament van Onze Heer Jezus*, uitgegeven in 1961 door de Katholieke Bijbelstichting.
 13. A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw*. Kampen 1974, 350-351.
 14. Gerben Ringnalda (1894-1945) en Johanna Sara Schuurman (ps. Hetty) waren in al in 1945 en 1940 overleden. Paulien en Carla zijn gefingeerde dochters.
 15. Op 1 mei 1951 trad de nieuwe Kerkorde van de Nederlandse Hervormde Kerk in werking. Deze ging uit van 'een Christus-belijdende geloofsgemeenschap' met 'een apostolische opdracht'.
 16. Dr. H.M. Kuitert en later dr. H. Wiersinga, tegen wier opvattingen bij de generale synode bezwaarschriften werden ingediend. Zie: Plomp, *a.w.*, 48-51
 17. Dr. Murco Nicolaas Ringnalda (1832-1907), stamvader van de vrijzinnige tak van dit geslacht.
 18. Op 11 en 12 augustus 1962 werden met de Wostok III en IV de eerste bemande vluchten buiten de dampkring gehouden als voorbereiding op landingen op de maan.
 19. Jules Verne (1828-1905). Frans schrijver van avonturenromans, die zijn te beschouwen als voorloper van science fiction. In dit verband wordt bedoeld op zijn roman *De la terre à la lune* (1865).
 20. The International Council of Christian Churches werd in 1948 te Amsterdam opgericht als 'Bijbelgetrouwe' organisatie. De Gereformeerde Kerken in Nederland namen tot 1963 deel aan de Organisatie ter bevordering van het werk

- van de internationale Raad van Christelijke Kerken. Zie: Plomp, *a.w.*, 35-36. Voor een verslag van deze vergadering: *Trouw*, 28 mei 1962. Toen de I.C.C.C. later in augustus 1962 te Amsterdam vergaderde, woonden opnieuw Berkouwer en Van Teylingen deze gereformeerde waarnemers bij.
21. Zie noot 11.
 22. Thomas Hämerken à Kempis (1379 of 1380-1471). Priester en subprior van het St. Agnietenklooster van de Windesheimcongregatie nabij Zwolle, was auteur van o.a. de *De Imitatione Christi*, exemplarisch voor de toen opkomende Moderne Devotie.
 23. Zie voor de volledige tekst van 'Deelnemen aan elkaars leven': De achttien, *Aanvaardt elkander*. Amsterdam 1962, 54-78.
 24. Gespreksmateriaal hiervoor was opgenomen in: *Van Kerken tot kerk*, 16-90.
 25. In 1961 woonden gereformeerde waarnemers voor het eerst een vergadering van de Assemblee van de Wereldraad bij. Zie: K. Runia, 'De Gereformeerde Kerken in Nederland en de oprichting van de Wereldraad' in: *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800*, 48 (juni 1998), 54-66; 65.
 26. In 1962 deed Nederland op 15 augustus ten gunste van Indonesië onder toezicht van de Verenigde Naties afstand van de soevereiniteit over Nieuw-Guinea (Irian Jaya).
 27. Maud is A.M. Ringnalda-de Moor zelf. Haar oudste zoon is prof. dr. Johannes Cornelis de Moor (geb. 1937), hoogleraar semitische talen in Kampen. In werkelijkheid werd haar gezin niet hervormd.
 28. Scheldwoord voor gereformeerden.
 29. Dit was prof. mr. W.F. de Gaay Fortman. Zie voor de volledige tekst van zijn toespraak 'Van Kerken tot Kerk': *Aanvaardt elkander*, 37-54; 50-51.
 30. Drs. Dirk Ringnalda (1922-1994) was dierenarts.
 31. Uitspraak van de voorzitter, de gereformeerde predikant ds. M. Vreugdenhil (1903-1883). Zie: *Trouw*, 28 mei 1962.
 32. Edith Stellinga (geb. 1934), oudste dochter van J.R. Stellinga en J. Ringnalda.
 33. Edith Ringnalda (geb. 1926), oudste dochter van ds. A. Ringnalda en Arnolda Looijen (ps. Wiesje).
 34. Karel Hoekendijk stichtte deze tot de Pinksterbeweging behorende gemeente in 1953, nadat hij zelf op gebed was genezen. Zie: C. van der Laan, P.N. van der Laan, *Pinksteren in beweging. Vijfenzeventig jaar pinkstergeschiedenis in Nederland en Vlaanderen*. Kampen 1952, 63-68.
 35. Dirkje Ringnalda (1900-1983) en Herman Reint Nieborg (1906-1986).
 36. Gerda Ringnalda (geb. 1943), jongste dochter van ds. A. Ringnalda, trouwde met een aannemer, haar nicht Tineke (geb. 1939), dochter van Wilhelmina Pieterella Ringnalda (1911-1994) en Hendrinus de Moor (1912-1999), met ds. Jan Bosman (geb. 1935).
 37. William Franklin (Billy) Graham (geb. 1918). Amerikaans baptistisch opwekkingsprediker, bekend om zijn evangelistiecampagnes door Amerika, Europa en Azië. In 1955 en 1956 sprak hij in Amsterdam respectievelijk Rotterdam.
 38. Kaj Harald Leninger Petersen (1898-1944). Deens predikant, toneelschrijver en dichter (ps. Kaj Munk). Als leider van het verzet werd hij in 1944 door de Gestapo vermoord. Het toneelstuk 'Het Woord' (1932) getuigt van zijn vertrouwen in de macht van het geloof.
 39. Ernst Ingmar Bergman (geb. 1918). Zweeds film- en toneelschrijver. De film 'De Avondmaalgangers' (1962) behandelt de religieuze problematiek en die van de menselijke verhoudingen.
 40. Dit pand werd in 1918 aangekocht en grensde aan de Haagse jodenbuurt. Zie:

- F. Rozemond, 'Zending onder de joden 1908-1940' in: H.L. van Stegeren-Keizer e.a., *Een kerk op zoek naar Israël. Geschiedenis van het deputaatschap voor 'Kerk en Israël' van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1875-1995*. Kampen 1995, 47-85; 58-59.
41. Jacobus Revius (1586-1658). Gereformeerd theoloog, dichter en geschiedkundige. Hij doelde hier op de eerste regel van 'Hy droech onse smerten': 't En sijn de Joden niet, heer Jesu, die u cruysten' uit: *Over-Ysselsche Sangen en Dichten*. Tweede Boek: Jezus' lijden (1630).
 42. Dr. Jacob Soetendorp (1914-1976) was tot 1954 orthodox godsdienst-onderwijzer en daarna rabbijn van de Liberaal-Joodse gemeente van Amsterdam.
 43. Uitgebreid verslag van deze bijeenkomst van de Hervormde Raad voor de verhouding van 'Kerk en Israël' in: *Trouw*, 5 juli 1962.
 44. Johanna Ringnalda (1897-1951) was al elf jaar dood.
 45. Uit de Woudschoten-conferenties, voortgekomen uit de Werkgemeenschap van Gereformeerde Jongeren, kwam in 1962 de Stichting Gemeentetoerusting voort met als doel 'toerusting van gemeenteleden voor hun taak in kerk en wereld'. Zie: Plomp, *a.w.*, 77.
 46. A. Borstlap was toen secretaris van de Christelijke Nationale Vakverbond in Nederland.
 47. Deze uitspraak was van de Utrechtse studentenpredikant dr. J.M. van Minnen, één van 'de Achttien'. Zie voor een verslag van de toespraken van beiden op 14 juli: *Trouw*, 16 juli 1962.
 48. De genealogie Ringnalda (Hartwerd/Utrecht) in: P. van Beek, D.Th. Kuiper, J.C. Okkema (red.), *De dolerenden van 1886 en hun nageslacht*. Kampen 1990, 489-503; 496.
 49. *Reformatorsch Dagblad*, 25 januari 1999; *Biltse- en Bilthovense Courant*, 26 januari 1999.
 50. Interviews in: *Trouw*, 26 juli 1976; *Utrechtsch Nieuwsblad*, 3 mei 1984; Kees de Leeuw, Cisca Dresselhuys, *Het glazen huis: gesprekken met domineeskinderen*. Baarn 1985, 157-170 (waarvan veel verwerkt in: *Uitzicht op morgen*); *Biltse- en Bilthovense Courant*, 10 juli 1997.

document

Het laatste woord van ds. Ferwerda

Een Amsterdams protest tegen de Vrijmaking

Kees de Kruijter

Inleiding

33

Genadeverbond en zelfonderzoek, algemene genade en pluriformiteit der kerk. Het zijn onderwerpen waarover de meningen onder theologen in de jaren dertig uiteenliepen. De spanningen liepen zo hoog op dat de synode van 1936 besloot deze 'leergeschillen' te onderzoeken. Na een jarenlange procedure aanvaardde de synode van Sneek-Utrecht in 1942 leeruitspraken met als doel de rust in de kerken te herstellen. Deze uitspraken werden met algemene stemmen genomen. Toch lukte het niet de rust volledig te herstellen, vooral niet toen een nadere 'toelichting' op de uitspraken werd gepubliceerd en de synode uitsprak dat bij kerkelijke examens de kandidaten geacht werden expliciet met de leeruitspraken in te stemmen. Nadat de voornaamste leider van de bezwaarden tegen deze *binding*, de Kamper dogmaticus prof. dr. K. Schilder (1890-1952) door de synode was afgezet vanwege de wijze waarop hij in de kerken actie voerde, volgde op 11 augustus 1944 een bijeenkomst van bezwaarden in de Lutherse Kerk van Den Haag, waar de 'Acte van Vrijmaking of Wederkeer' werd voorgelezen.¹ Deze bijeenkomst veroorzaakte een scheuring in de gereformeerde kerken, waardoor een nieuw kerkverband ontstond: de Gereformeerde Kerken in Nederland (vrijgemaakt).²

De bezwaarden organiseerden op verschillende plaatsen in het land bijeenkomsten, waar voorlichting werd gegeven. Zo was er ook een uitnodiging verspreid voor een bijeenkomst in Amsterdam, die gehouden zou worden op 2 september in het Concertgebouw en waar Schilder zou spreken over 'Kerkverbond en kerkverband'. Met het oog hierop belegde de kerkenraad van Amsterdam op 31 augustus een spoedvergadering, waar ds. T. Ferwerda het woord voerde onder het motto: 'Opdat zij één zijn'. Scherp bracht hij het oordeel van de predikanten³ over de bijeenkomst van 2 september onder woorden, namelijk als een *daad van zondige scheurmaking*. Bijna twee weken later worden Ferwerda en koster Sieberen van der Baan van de Keizersgrachtkerk zonder vorm van proces door de bezettende macht gefusilleerd, omdat men wapens had gevonden in een lokaal bij de kerk.⁴ Kort daarop gaf de kerkenraad de toespraak van Ferwerda uit met als opschrift

'Laatste woord van Ds. T. Ferwerda in de Kerkeraadvergadering van Don-
derdag 31 Augustus 1944'. Hieronder volgt de tekst van het documentje,
waaruit blijkt hoeveel spanningen de kerkstrijd van bijna zestig jaar geleden
heeft veroorzaakt, ook in plaatselijke kerken. Het verklaart tevens, waarom
latere generaties zo beducht waren voor een herhaling van 1944.

'Opdat zij één zijn...'

*'Mij als oudste is door predikanten verzocht met een enkel woord de
bedoeling van deze spoedvergadering, waartoe het moderamen op ad-
vies van predikanten besloot, toe te lichten.*

*Aanleiding daartoe is de uitnoodiging die velen onzer, zoo niet allen,
ontvangen hebben tot bijwoning van een vergadering in het Concertge-
bouw op a.s. Zaterdagmiddag om half 3 [2 september 1944], waar o.m.
Prof. dr. K. Schilder spreken zal over de huidige moeilijkheden.*

*Het trekt de aandacht, dat die uitnoodigingskaart generlei
ondertekening draagt, zoodat de genoodigden aangaande de vraag, wie
deze samenkomst belegd hebben en er dus de verantwoordelijkheid voor
dragen, volkomen in onzekerheid verkeren.*

*Ook is de formuleering van de zaak, die daar ter sprake zal worden
gebracht, zoo algemeen gehouden, dat iemand, die van niets weet, den
indruk wel moet krijgen, dat het hier ging om een samenkomst van een
bloot informatorisch karakter.*

*Maar helaas! Wij weten beter. Het is voor niemand onzer een ge-
heim, dat wij hier te doen hebben met een bepaalde actie, die in onze
kerken op het oogenblik gevoerd wordt.*

*Daarom voelen predikanten in het besef van hun ernstige verant-
woordelijkheid voor het aangezicht des Heeren, zich geroepen U te doen
weten, hoe zij over deze actie, waarvan de zoeven genoemde vergade-
ring een onderdeel is, oordeelen. En dan kunnen zij niet anders dan met
grote eenstemmigheid rustig en beslist verklaren, dat zij bedoelde actie
als een daad van zondige scheurmaking veroordeelen.*

*Wanneer predikanten dit uitspreken, dan verliezen zij daarbij vol-
strekt niet uit het oog, dat er zoowel in Amsterdam als in gemeenten buiten
broeders en zusters zijn, die, hetzij door gebrek aan kennis van zaken,
hetzij anderszins zich door het beleid onzer Synode niet geheel bevredigd,
ja misschien zelfs wel ernstig bezwaard voelen. Wanneer zulke bezwaar-
den om der consciëntie wille, in den geordenden, kerkelijken weg
rechtzetting zoeken van hetgeen naar hun meening scheef getrokken is,
dan zal niemand hun verwijten, dat zij den vrede van Gods huis verstoren.*

*Maar wanneer, gelijk dit met bedoelde actie het geval is, abrupt en
bruusk de kerkelijke weg wordt verlaten in plaats dat hij eerst tot het
einde toe is afgeloopen, dan wordt een breuk geslagen, waarvoor zij, die
haar toebrachten, een benauwende verantwoordelijkheid dragen.*

*De acte van 'vrijmaking of wederkeer' drukt zich uit in een taal, die
de voorstelling wekt, alsof hier onze kerken worden opgewekt tot een
reformatorische daad. Maar geheel afgedacht nog van de vraag of er*

voor zulk een opwekking in den huidige toestand van ons kerkelijk leven eenige grond zou zijn te vinden, tot een reformatorisch breken met een kerkgemeenschap mag het eerst dan komen, wanneer alle andere middelen tot herstel zijn uitgeput, en dat is hier toch zeker niet het geval.

Het komt er in de groote spanning waarin wij op het oogenblik verkeeren, meer dan ooit op aan, dat wij weten wat wij aan elkaar hebben.

Mochten er misverstanden zijn – en naar predikanten vermoeden bestaan er zulke misverstanden ook nog in onze gemeente en zelfs misschien in onzen kerkeraad – dan moeten die hoe eer hoe liever uit den weg worden geruimd.

Want dringend noodig is het, dat wij als kerkeraad – mocht God het geven en ons gebed verhooren – één van hart en één van zin in Zijn kracht den storm trotseeren die nu ook over onze gemeente is losgebarsten.⁵ Het zal arbeid, het zal veel gebed kosten om het scheepje van onze gemeente met Gods hulp in Zijn weg zonder ernstige schade door de branding heen te brengen.

De aansprakelijkheid, die op ons als ambtsdragers rust in deze dagen is ontzaglijk zwaar, maar zij is te dragen, wanneer wij in geloof ons vasthouden aan het woord van onzen Koning.

Dat een scheuring geheel te vermijden zal zijn, durven wij haast niet te hopen, maar wel zal het mede van de houding van onzen kerkeraad afhangen, hoe groot of hoe klein zij straks wezen zal. Wat de gemeente dringend noodig heeft, dat is een vaste hand, die haar temidden van de verwarring, die op het oogenblik heerscht, den weg wijst dien zij heeft te gaan.

Onder den diepen indruk van de ernst van het oogenblik gevoelen predikanten zich gedrongen, alle leden van onzen kerkeraad, zoowel opzieners als diakenen op het hart te binden, zich van de zooveen genoemde actie, die in stede van een reformatorisch, een kerkontbindend karakter draagt, ver te houden.

Predikanten vermanen hun met name dat zij de samenkomst van a.s. Zaterdag niet zullen bijwonen, opdat zelfs de schijn vermeden worde, alsof zij met de zaak, die daar ter sprake komt, sympathiseeren, dat zij voorts noch door woord, noch door daad zullen meewerken aan de verscheuring van de gemeente des Heeren.

Tenslotte houde de kerkeraad zich ervan verzekerd, dat predikanten tot het geven van dit advies niet gekomen zijn uit liefdelooze hooghartigheid, alsof zij zichzelf wenschten te verheffen boven die anderen, die naar hun innige gedachte op een dwaalweg zijn. Zij spreken alzoo als zij bij monde van hun nestor gesproken hebben, omdat zij naar hun vaste overtuiging niet anders mochten. Maar daarom laten zij degenen, die een zondigen weg zijn ingeslagen niet los. Zij blijven in hartelijke liefde God bidden, dat Hij hun oogen opene voor het kwaad dat zij, misschien zelfs wel te goeder trouw, aanrichten. En tot dat gebed roepen ze ook U op. Dat is de eenige weg ter ontkoming.⁶

Ds. Ferwerda

De man die bovenstaande woorden uitsprak, twaalf dagen voor zijn dood, was Taeke Ferwerda, geboren in Tzum op 13 april 1876, overleden in Amsterdam op 12 september 1944, zoon van Rommert Ferwerda, christelijk onderwijzer, en I. F. Verdonk. Hij volgde het Christelijk Gymnasium te Zetten en studeerde klassieke letteren en theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij was predikant in Monnickendam (1905), Vlissingen (1911) en Amsterdam (1913). Naast zijn predikantschap bekleedde hij vele functies: leraar klassieke talen en godsdienst aan het Gereformeerd Gymnasium te Amsterdam, voorzitter van het bestuur van sanatorium 'Sonnevanck' te Harderwijk, voorzitter van de Gereformeerde Vereniging voor Ziekenverpleging te Amsterdam, voorzitter van de Vereniging voor Lager Onderwijs op Gereformeerde Grondslag te Amsterdam, curator van de Vrije Universiteit, tweede voorzitter van de Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs en voorzitter van de Stichting tot verbetering van het Psalmgezing in de Gereformeerde Kerken in Nederland.⁷ Na de moord op Ferwerda zijn verschillende herinneringswoorden aan hem gewijd.⁸

36

Kerkstrijd in Amsterdam

Mede aan de hand van publicaties is te reconstrueren, hoe de kerkelijke strijd zich in de hoofdstad van ons land heeft voltrokken.⁹ Reeds in maart 1944 ontving de Amsterdamse kerkenraad bezwaarschriften met betrekking tot het besluit van de generale synode tot schorsing van prof. dr. K. Schilder, waaronder een brief van de gemeenteleden R. Faber, J. Faber en B. Eikelenboom. Zij vroegen de kerkenraad uit te spreken, dat de schorsing van Schilder in strijd is met de kerkorde, omdat deze de zelfstandigheid van de plaatselijke kerk aantast.¹⁰ De kerkenraad wilde zover nog niet gaan, maar richtte zich in een brief aan de generale synode op één van de door de synode vastgestelde uitspraken. Hij wist dat de verklaring van de synode van Utrecht (1905) samenbindend had gewerkt, maar dat die pacificatieformule nu een twistappel was geworden.¹¹ Eén van de conclusies uit het synodebesluit van 8 juni 1942 inzake definitieve vaststelling van de conclusies over de leer- geschillen had naar de mening van de kerkenraad 'lang niet algemeen instemming gevonden' en berustte daardoor 'niet op een groote eenparigheid van gevoelen in onze kerken'. Deze conclusie luidde: 'dat daarom – overeenkomstig hetgeen de synode van Utrecht 1905¹² uitgesproken heeft – *het zaad des verbonds krachtens de belofte Gods te houden is voor wedergeboren en in Christus geheiligd, totdat bij het opwassen uit hun wandel of leer het tegen- deel blijkt*; al heeft de synode daaraan ook terecht toegevoegd, dat dit geenszins zeggen wil, dat daarom elk kind waarlijk wedergeboren zou zijn'.¹³ De kerkenraad van Amsterdam was van oordeel, dat het vasthouden aan de pacificatieformule van 1905 een scheuring tot gevolg zou kunnen hebben. Wellicht zouden de tegenstellingen overwonnen kunnen worden met 'een zoodanige nieuwe formulering, dat daarmede de beide nu tegenover elkan- der staande groepen konden instemmen'. De kerkenraad bood een formu-

lering aan, waarvan hij niet meende, 'dat zij de eenig juiste vorm voor het kerkelijk dogma is, maar waarvan hij hoopt, dat zij als bouwsteen bij een nieuwe formulering kan dienen'. Het voorstel luidde: de derde conclusie aangaande het genadeverbond als volgt te lezen: 'dat dus de kinderen des verbonds naar de belofte Gods in Christus geheiligd zijn en dat zij daarom te beschouwen en te behandelen zijn als kinderen, welke deelen in die genadige gezindheid Gods, tengevolge waarvan Hij op Zijn tijd de wedergeboorte werkt, totdat bij het opwassen uit hun wandel of leer blijkt, dat zij het bloed des Testaments onrein achten, waardoor zij geheiligd waren'. De kerkenraad tekende hierbij aan, dat hij 'de hoop koestert, dat indien deze formule wordt aangenomen, de quaestie, welke met Prof. Schilder gerezen is, gemakkelijker tot een oplossing zou zijn te brengen'. Tevens vroeg de kerkenraad om 'de in het geding zijnde kerkrechtelijke vragen in studie te nemen ter voorbereiding van een beslissing door een volgende Synode'.¹⁴

Op 8 juni 1944 besloot de kerkenraad het herderlijk schrijven van de generale synode over het houden van een bidstond op zondag 11 juni 1944 niet voor te lezen. De synode had de kerken gevraagd een bidstond te houden 'in verband met de quaestie, waardoor in de Kerken een beroering is ontstaan, die grootte schade dreigt te berokkenen aan het persoonlijk geestelijk leven en tot schade van het huis des Heeren'. De voorzitter van de vergadering, ds. S.G. de Graaf, stelde voor: 'den nood der kerken voor het aangezicht des Heeren te brengen, doch van het schrijven geen voorlezing te doen, *opdat allen zich vereenigen kunnen in het gemeenschappelijk gebed*'. Dit voorstel werd met 49 tegen 31 stemmen aangenomen, waaruit blijkt hoe verdeeld men was over de inhoud van de brief van de synode. Een aantal kerkenraadsleden, waaronder de predikanten Ferwerda, Kunst, Knoppers en Ringnalda verzochten aantekening in de notulen, dat zij hebben tegengestemd.¹⁵

Dr. P.G. Kunst, de laatst-gekomen predikant, richtte zich in een persoonlijke brief van 20 juni tot de synode, waarin hij enkele ernstige bezwaren naar voren bracht tegen de door de kerkenraad voorgestelde formule. Kunst had waardering voor 'de hartelijke poging van den Kerkenraad om de bestaande moeilijkheden op te lossen', maar naar zijn overtuiging betekende de voorgestelde formule 'in vergelijking met 1905 een stap terug, in formulering, in duidelijkheid, in dogmatische zekerheid en hanteerbaarheid'.¹⁶ Hierna voelde de kerkenraad zich genoodzaakt aan de synode een nota aan te bieden, waarin hij als aanvulling op zijn brief nog eens duidelijk de overwegingen vermeldde, die tot de voorgestelde 'bevredigingsformule' hadden geleid. De kerkenraad eindigde de brief als volgt: 'de voorgestelde formulering heeft niet aan duidelijkheid, doorzichtigheid en dogmatische hanteerbaarheid verloren, wanneer wij die vergelijken met die van 1905. De Kerkenraad betwijfelt in tegendeel, dat die van 1905 inderdaad doorzichtig is. Hoe zouden anders de verschillende opvattingen van die formule mogelijk zijn, die nu blijkbaar bestaan?'.¹⁷

Het Amsterdamse voorstel werd op 26 juli door de synode behandeld. Tot grote teleurstelling van de twee aanwezige predikanten (De Graaf en Sikkels) wees zij de 'Amsterdamse formule' af.¹⁸ Daarna volgde de bijeenkomst van bezwaarden op 11 augustus in Den Haag en de spoedvergadering van de kerkenraad van Amsterdam op 31 augustus 1944. Enkele maanden later

richtten de bezwaarden zich in een brief van 21 december 1944 tot de leden van de kerk met de oproep om een verklaring te ondertekenen, waarin er bij de kerkenraad op aan werd gedrongen tegen ‘de synodale zonden te getuigen, zich tegen dit schoolsch-hiërarchisch streven te keeren, opdat onze kerken niet onder zulk een juk zouden komen en aan bedoelde bindings-, schorsings- en afzettingsbesluiten (van Schilder en andere ambtsdragers, dK) alle rechtsgeldigheid te ontzeggen’. De brief was ondertekend door 21 gemeentelieden.¹⁹ Daarna deden de bezwaarden nog enkele vergeefse pogingen om de kerkenraad aan hun kant te krijgen. In juni en juli 1945 volgden voorlichtingsbijeenkomsten, die georganiseerd waren door de bezwaarden en waarvoor de leden van de kerk in een brief van 8 juni werden uitgenodigd.²⁰ Het ging om drie bijeenkomsten, elk op drie plaatsen in de stad gehouden, waar de volgende onderwerpen werden behandeld: ‘Een en ander over de Verklaring van 1905’, ingeleid door broeder C. van Milligen; ‘Rondom de besluiten van 1942’, ingeleid door broeder P. Moerman en ‘Verbond-Doop-Wedergeboorte’, ingeleid door broeder J. Faber. Op 31 juli 1945 werd de Gereformeerde Kerk vrijgemaakt (toen nog: ‘onderhoudende art. 31 k.o.’) geïnstitueerd, nadat namens de groep van bezwaarden in juli 1945 de brochure ‘In den mist’ was uitgegeven. In dit uitvoerig gedocumenteerde geschrift wordt vanuit vrijgemaakt gezichtspunt de jongste kerkgeschiedenis van Amsterdam nog eens op een rij gezet.²¹

Tenslotte

Op zondag 17 september 1944, de eerste zondag na de executie van ds. Taeke Ferwerda, stonden de gereformeerde predikanten in Amsterdam stil bij het heengaan van hun collega. Dr. P.G. Kunst ging in de Waalkerk voor en eindigde zijn preek als volgt: ‘Gij weet toch immers, dat elke beproeving een doel heeft. Zij moet ons dichter, hartelijker aan God binden. Donkere wolken pakken samen boven ons land; de gemeente van Christus gaat moeilijke tijden tegemoet. Reeds is de poort van het lijden opengegaan. Wie van ons zullen daar nog doorgaan? Een almachtig God houdt deze tijden in zijn handen. Hij is de Rechter, die beslist.

Hém vertrouwen wij onze zielen toe. Komt en laat ons wederkeeren tot den Heere, want Hij heeft verscheurd en Hij zal ons genezen’.²²

Noten

1. Zie over de bijeenkomst op 11 augustus 1944 in Den Haag: A.C. Hofland, Van de Vrijmaking losgemaakt. Een persoonlijke herinnering aan Den Haag, 11 augustus 1944, in: A.P. Crom e.a., *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land*, dl. 6, Kampen 1984, 41 en 42 en Adri Hofland, Vrijgemaakt van en na de vrijmaking. Een terugblik op twee beslissende situaties, in: Jaap van Gelderen, Arjan van 't Riet en Frans Rozemond (red.), *Cruut-hof. Opstellen voor Kees de Kruijter*. Kampen 2001, 85-94.
2. Het nieuwe kerkverband droeg aanvankelijk de naam: de Gereformeerde Kerken in Nederland (onderhoudende art. 31 van de kerkorde).

3. Op dat moment waren de volgende predikanten verbonden aan de kerk van Amsterdam: S. Doornbos (1883-1968), T. Ferwerda (1876-1944), S.G. de Graaf (1889-1955), dr. B.A. Knoppers (1883-1968), dr. P.G. Kunst (1907-1981), H. Mulder (1878-1962), D. Ringnalda (1899-1976) en D. Sikkell (1887-1950). Collega predikant dr. M.B. van 't Veer, die aanwezig was bij de bijeenkomst in Den Haag en sympathiseerde met de actie van de bezwaarden, was op 17 augustus 1944 plotseling overleden.
4. A.C. de Gooijer, *Honderd jaar Keizersgrachtkerk*. Kampen 1988. 49-55.
5. Zie onder 'Kerkstrijd in Amsterdam'.
6. Deze tekst is eveneens gepubliceerd in: B. Wielenga, *O sieraad Israëls. Ter gedachtenis aan Ds. T. Ferwerda*. VDM-serie. Amsterdam z.j., 29-31 en gedeeltelijk in het artikel van D. Nauta, In de tijd van de Duitse bezetting, in: C. Augustijn (red.), *Gereformeerd Amsterdam sedert 1835*. Kampen 1989, 118.
7. De biografische gegevens over ds. T. Ferwerda zijn ontleend aan: Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers*, dl. III, Haarlem 1984, 70 en 71.
8. B.A. Knoppers (red.), *Geslagen en verbonden. Predicatie's uitgesproken door de predikanten der Gereformeerde Kerk van Amsterdam op Zondag 17 September 1944 na het heengaan van Ds. T. Ferwerda*. Amsterdam z.j.; B. Wielenga, *a.w.*; D. Nauta, *a.a.*, 116-119; D.H.Th. Vollenhoven, Ds T. Ferwerda, in: *Almanak van het studentencorps aan de Vrije Universiteit 1946*, 21-23; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het Nationaal-Socialisme en de Duitse Tyrannie*. Kampen 1949, 247-249.
9. J. van Gelderen en R.H. Veldman, *Schisma 1944 in geschriften. Bibliografie over de geschillen in de Gereformeerde Kerken in Nederland (1936-1952)*. Kampen 1994. Voor dit artikel is gebruik gemaakt van een selectie van deze geschriften.
10. Van Gelderen en Veldman, *a.w.*, geschrift nr. 642.
11. A.P. Crom e.a., *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land*, dl. 4, Kampen 1984, 28 en 29.
12. Acta GS-Utrecht 1905, art. 158.
13. Acta GS-Sneek/Utrecht 1939-1943, art. 682.
14. van Gelderen en Veldman, *a.w.*, geschrift nr. 12.
15. GA-Amsterdam, Archief Gereformeerde Kerk Amsterdam, Kerkenraadsnotulen van 8 juni 1944.
16. Van Gelderen en Veldman, *a.w.*, geschrift nr. 850.
17. Van Gelderen en Veldman, *a.w.*, geschrift nr. 13.
18. Ook in andere kerken is gepoogd de kerkelijke eenheid te bewaren met het zoeken naar nieuwe formuleringen voor de conclusies van de generale synode. Zie hiervoor o.a.: C.J. de Kruijter, Een mislukte poging tot herstel van de kerkelijke eenheid (Zwolle 1944 en 1945), in: A.P. Crom e.a., *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land*, dl. 7, Kampen 1985, 14-16.
19. Van Gelderen en Veldman, *a.w.*, geschrift nr. 426.
20. Van Gelderen en Veldman, *a.w.*, geschrift nr. 440.
21. Van Gelderen en Veldman, *a.w.*, geschrift nr. 441. Zie ook: H.J.Ph.G. Kaajan, *Gereformeerd Amsterdam en het grotestadsprobleem (1908-1956)*, in: J.D. Snel (eindred.) *En God bleef toch in Mokum. Amsterdamse kerkgeschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw*. Twaalfde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis. Delft 2000, 463-466.
22. Dr. B.A. Knoppers (red.), *Geslagen en verbonden*. Amsterdam z.j., 94 en 95.

in memoriam

2000 (1)

Arjan van 't Riet

40

In het Jaarboek 2000 van de Gereformeerde Kerken in Nederland werden voor het laatst de In memoriams opgenomen van de in het voorafgaande jaar gestorven predikanten van die kerken. In het Historisch Tijdschrift GKN willen wij de draad weer oppakken. De werkwijze bleef onveranderd, aan de familie werd gevraagd om een niet al te uitvoerig verhaal met foto, waarbij de redactie met voorstellen tot verandering kan komen. Zij worden geplaatst in chronologische volgorde van overlijden in het jaar 2000. Gezien de beperkte ruimte kunnen hier echter niet alle tot nu toe ingezonden In memoriams worden opgenomen, een aantal blijft overstaan tot de tweede aflevering van het tijdschrift, daar kunnen dan ook de nagezonden berichten worden geplaatst. Enkele families gaven de wens te kennen dat er geen In memoriam werd opgenomen. Voor de organisatie zijn wij dank verschuldigd aan mw. T. Eijkelkamp. Eindredacteur is A.J.J. van 't Riet.

Derk Grasdijk

(Witmarsum 20 maart 1938 - Stiens 4 jan. 2000)
Gereformeerd predikant Vlagtwedde 19 juni 1977;
Luchtmachtpredikant 25 sept. 1977. Emeritus 1 april
1993.

Derk was een 'late starter'. Na het doorlopen van het Christelijk Gymnasium in Sneek, vervulde hij zijn militaire dienstplicht bij de Koninklijke Luchtmacht. Als officier tekende hij zelfs nog een jaar bij, zodat hij drie jaren lang 'het blauw droeg', voordat hij naar Amsterdam vertrok om theologie te gaan studeren. In die jaren leerden wij elkaar kennen en werden vrienden. Met zijn studie maakte hij geen haast. Zijn tijd besteedde hij niet aan het studentenleven, maar Derk was wel iemand die zeer regelmatig tijd nam voor ontmoetingen. Zowel met een aantal vrienden, als met willekeurige mensen op straat. Omdat hij geen beste slaper was, pakte hij nogal eens 's nachts de fiets om door de stad te zwerven. Het was zijn gave om dan een gesprek aan te

knopen met wie hij maar tegenkwam. Een gave, die hem ook later in zijn werk zeer van pas kwam.

De laatste jaren van zijn studie, van 1971 tot 1977, was Derk pastoraal werker in de Gereformeerde kerk van Vlagtwedde. Van daaruit reisde hij nu en dan naar Amsterdam om tentamen te doen. Het werken als ‘dorpsdominee’ was hem op het lijf gesneden. Hij kon heel goed informeel contacten leggen en er dan in slagen om deze gesprekken – dikwijls op ludieke manier – inhoud te geven. Zodoende stond hij heel dicht bij de mensen en daar genoot hij gewoonlijk van; graag nam hij voor hen alle tijd. Ook dat was een reden waarom de studie in de afrondingsfase niet echt opschoot. Derk had andere prioriteiten.

Na het afstuderen was de stap naar het predikantschap bij de Koninklijke Luchtmacht een logische. Op 19 juni 1977 mocht ik hem bevestigen als Gereformeerd predikant van Vlagtwedde. Het was tevens al het begin van het afscheid, want de benoeming tot luchtmachtpredikant kwam er aan: in oktober van dat jaar.

Hij kende ‘het bedrijf’ en zijn manier van werken paste daar bijzonder goed. Zowel in Duitsland, waar hij van 1977 tot 1985 in Schöppingen luchtmacht-predikant was, als op de vliegbasis Leeuwarden. Daar werkte hij van juni 1985 tot aan zijn flo (functioneel leeftijdsontslag op 55-jarige leeftijd) op 1 april 1993. Zwervend over de basis, van hangar naar kantine en kantoor, ontmoette en sprak hij zijn mensen. Men kende en men vertrouwde hem. In de periode, dat hij op de vliegbasis Leeuwarden werkte, woonde de familie Grasdijk in Stiens. Gezien Derks instelling en gaven lag het voor de hand dat hij niet lang rust zou houden. Een paar kilometer ten noorden van Stiens liggen de dorpen Finkum en Hijum. De Gereformeerde kerk aldaar is klein en kan niet een eigen voltijds predikant onderhouden. In deze dorpen werkte Derk nog van mei 1995 tot eind april 1999 als parttime predikant. Ook hier op de hem eigen wijze. Joviaal en betrokken, en altijd zoekend naar een hartelijk woord voor de mensen en een warm woord voor de Heer.

De ziekte, waaraan hij zou sterven, begon zich in de loop van 1999 te openbaren. In januari 2000 werd Derk begraven in de schaduw van de ongeveer 1000 jaar oude kerk van Stiens. Een warm en door velen geliefd mens.

Pieter Boomsma, Nijverdal

41

Cornelis Wouter de Ruiter

(Giessendam 2 nov. 1920 - Blaricum 14 jan. 2000)
Gereformeerd predikant Visvliet 25 okt. 1953; Harmelen 31 mei 1964; Zaandam 28 mei 1967. Emeritus 1 dec. 1985.

Op 2 jan. 2000 zou ds. Kees de Ruiter mij bevestigen als predikant van Nieuwveen. Maar door omstandigheden werd de bevestiging uitgesteld. Voor Kees kwam dat helaas neer op afstel, want hij overleed op 14 januari daaraanvolgend. Een heengaan dat veel verdriet veroorzaakte, niet alleen bij zijn vrouw, kinderen en kleinkinderen maar ook in zijn uitgebreide vriendenkring.

De lange weg naar het ambt is voor de schipperszoon Kees de Ruiter niet gemakkelijk geweest: onregelmatige schoolgang, crisisjaren, wereldoorlog maakten het er voor een theologiestudie niet eenvoudiger op. Maar die weg leidde uiteindelijk via staatsexamen en studie aan de Vrije Universiteit naar de pastorie van Visvliet, zijn eerste gemeente, vanwaar hij in 1964, inmiddels getrouwd met Marry Griffioen, naar Harmelen vertrok.

Vanaf 1967, het jaar waarin het gezin De Ruiter Harmelen voor Zaandam verruilde, kenden wij elkaar. Eerst oppervlakkig, maar geleidelijk aan groeide er een hechte vriendschap tussen ons. Vele jaren mochten wij samenwerken in de Zaandamse Stationsstraatkerk, Kees' wijkkerk, waar ik organist was. Opvallend was altijd hoe zorgvuldig hij de te zingen liederen koos die aansloten bij zijn preken. Opvallend was ook hoe hij nieuwe liturgieën bij de gemeente introduceerde, heel voorzichtig en toch met een zekere mate van overtuiging en doorzetting.

Een makkelijk karakter had hij niet. Hij voelde zich ten onrechte nogal eens verongelijkt en kon dan op zo'n manier reageren dat de ander ietwat uit het lood geslagen was. Maar mede door de wijsheid van zijn vrouw Marry werden de ontstane kreukels meestal weer snel weggestreken.

In Kees de Ruiter – hij was een bewogen pastor – heb ik een kundig leermeester gehad. Toen ik theologie ging studeren heeft hij mij, vooral wat het pastoraat betreft, heel veel geleerd, waarvan ik de vruchten tot nu toe ruimschoots heb mogen plukken. Met hart en ziel was hij werkzaam in zijn ambt. Na zijn emeritaat en na het verrichten van hulpdiensten (in Huizen en Diemen) heeft hij, toen het gezien zijn gezondheid niet anders meer kon, zijn uitpreken gaan moeten beëindigen, zij het met pijn in het hart. Hij bleef echter met niet aflatende belangstelling betrokken bij heel het kerkelijk gebeuren in de ruimste zin van het woord.

Marry en Kees hadden vijf jongens toen in 1970 Judith geboren werd. Zij was door haar dubbele handicap een zorgenkind dat veel aandacht vroeg. Aandacht die zij in ruime mate kreeg, vooral van haar ouders en broers. Toen Judith in december 1978 stierf, nam ik Kees' kerkdienst over en preekte over de geschiedenis van het dochtertje van Jairus naar aanleiding van Mattheüs 9: 25: 'Toen kwam Hij binnen en vatte haar hand.' Zoals Jezus indertijd bij Judith binnenkwam en haar bij de hand genomen heeft, is Jezus ook binnengekomen in de ziekenkamer van 'Gooi-Noord' in Blaricum waar Zijn dienaar Kees de Ruiter op Hem lag te wachten. Kees mocht aan Jezus' hand mee naar de plaats zonder verdriet en pijn die hij in zijn werkzame leven altijd zo overtuigend heeft verwoord.

Moge de zekerheid van Jezus' aanwezigheid in leven en in sterven ons allen tot troost zijn.

T.C. Wielsma, Uithoorn

Adrianus Gerardus Baayen

(Bergen op Zoom 17 febr. 1925 - Hoofddorp 31 jan. 2000)

Gereformeerd predikant Rilland-Bath 7 okt. 1951; Zuid-Beijerland 16 jan. 1955; Zuidland 16 okt. 1960; Rijnsburg 21 aug. 1966. Emeritus 1 juni 1987.

Bijna 75 jaar is ds. Baayen geworden. Nu is aan zijn leven hier op aarde een einde gekomen. Te vroeg, zo vinden wij. Maar tegelijk weten wij, dat zijn heengaan een verlossing betekent. Voor hemzelf omdat hij zich bewust was van de aftakeling en de versluiting van zijn geest, die hem afhankelijk maakten en die betekenden, dat hij niet meer thuis kon zijn, maar elders verpleegd moest worden. Een verlossing ook voor zijn vrouw en kinderen. Zij hebben hem omringd met alle liefde en zorg, maar zij hebben hem in zijn grote verdriet niet kunnen helpen. Daarin voelden zij zich machteloos. Nu hebben zij hem uit handen mogen geven. Nu hebben zij hem mogen geven in de handen van Hem, Die alle tranen van de ogen kan en zal afwissen. Bij al het verdriet van de laatste jaren, met alle vragen daarbij, komt de pijn hem te moeten missen. En wij willen delen in dat verdriet en meeleven met zijn vrouw en gezin, voor wie hij zoveel betekende. En wij denken aan wat hij betekend heeft voor zo velen in onze gemeente.

43

Ruim twintig jaar is hij onze predikant geweest en heeft hij de gemeente gediend met zijn heel bijzondere, pastorale gaven. Wat kon hij goed luisteren! Wat wilde hij intens meeleven met mensen in hun vreugde en verdriet! Wat heeft hij veel mogen zijn voor mensen in moeilijke situaties! Zelf heel erg ziek geweest, levensbedreigend ziek, kon hij zich verplaatsen in wat mensen voelden en wat mensen bang maakte, wanneer een ziekte als kanker werd geconstateerd. En mensen voelden, dat zijn woorden en zijn aanwezig zijn niet goedkoop waren.

Wat was hij blij, dat hij eindelijk nog eens de luxe mocht beleven van een studieverlof, dat hij besteedde aan een cursus Pastoraal Klinische Vorming. Want in het pastoraat, daarin legde hij zijn hele hart en daarin kon hij zijn Herder op zijn best dienen. Na zijn emeritaat vestigden hij en zijn vrouw zich in Hoofddorp. Het emeritaat betekende niet het einde van zijn pastorale werkzaamheden. Vele gemeenteleden in Hoofddorp kenden hem door het ouderenpastoraat dat hij daar verrichtte, zolang hij dat kon. Zijn grote gaven als pastor, zelfs de laatste jaren van zijn leven, lieten ze hem niet in de steek. Hij bleef, ook in het verpleeghuis, waar hij zelf verpleegd moest worden, aandacht hebben voor de ander.

Hij heeft daarin willen doen wat de Duitse theoloog Dietrich Bonhoeffer formuleerde in de gedachte die boven de kaart staat: 'Wij hebben Gods zegen ontvangen in geluk en lijden. Wie deze zegen heeft ontvangen kan niet anders dan deze doorgeven'.

En velen in onze gemeente denken juist daaraan, aan die aandacht van hem voor de ander, met dankbaarheid terug. Nu is aan het dienstbare leven een einde gekomen.

Op vrijdag 4 februari is ds. Baayen na een rouwdienst die plaatsvond in de Marktpleinkerk, begraven op de oude algemene begraafplaats. De plechtigheid werd geleid door ds. J.J.A. Doolaard uit Amsterdam. De God waarover ds. Baayen in verkondiging en pastoraat, catechese en vorming en toerusting vele jaren heeft gesproken, heeft Zich over hem ontfermd. Hij is ingegaan tot het feest van zijn Heer.

Gebaseerd op in memoriams van: G. Snel in: *Kerkblad Rijnsburg*; A.J.O. van der Wal in: 'Meerklank', *contactorgaan van de Herv. Geref. Kerkgemeente Hoofddorp*.

Hermannus Lenters

(Hardenberg 27 dec. 1930 - Apeldoorn 6 febr. 2000)
Gereformeerd predikant Delden (tevens geest.verz. ziekenhuizen in Hengelo, Enschede en Delden) 18 juni 1967; Maassluis 6 febr. 1972; Apeldoorn (geest.verz. Julianaziekenhuis) 3 sept. 1978. Emeritus 1 jan. 1996.

44

Bij het gedenken van mijn collega Herman Lenters bekruipe mij tegenstrijdige gevoelens. Enerzijds heb ik grote moeite zijn dood te accepteren, omdat die zo'n grote leegte betekent voor de zeer velen, die zich op allerlei manieren met hem verbonden wisten. Dat geldt voor personeelsleden en oud-patiënten van het Julianaziekenhuis. Dat geldt voor de bezoekers van de diensten met belangstellenden in de Grote Kerk elke laatste zondagavond van de maand. Dat geldt vooral voor haar, met wie hij zijn leven deelde en van wie hij in zijn werk zoveel steun ondervond: zijn lieve Suzanna, die alleen achterblijft. Anderzijds mag dit niet ten koste gaan van een gevoel van grote dankbaarheid voor wat Herman Lenters in de loop van de jaren als pastor voor velen heeft betekend.

Hij werd geboren te Hardenberg op 27 dec. 1930. Naast het predikantschap in Delden, zijn eerste gemeente, behoorde tot zijn opdracht het pastoraat in enkele Twentse ziekenhuizen. Vervolgens was hij enkele jaren gemeentepredikant te Maassluis, waarna hij vanaf 1978 opnieuw, maar nu fulltime, als ziekenhuispastor tot zijn emeritaat in 1996 in Apeldoorn werkzaam was.

In die laatste periode maakte hij mij deelgenoot van zijn bezorgdheid over het feit, dat buitenkerkelijken, met wie hij in het ziekenhuis een pastorale relatie had gekregen, deze na hun ontslag in eigen omgeving niet konden voortzetten. Daaruit kwam de gedachte voort aan kerkdiensten met belangstellenden eens per maand, aanvankelijk in de eigen wijkkerk, de Noorderkerk. Later, toen deze te klein bleek door de steeds groter wordende toeloop, werden de diensten verplaatst naar de Grote Kerk. Op zijn kamer in het ziekenhuis is het voornemen daartoe samen met een groep meedenkers in gebed aan de Here God voorgelegd.

Zo zijn de diensten voor belangstellenden ontstaan, waarin en waaromheen Herman Lenters voor velen tot grote zegen is geweest. Vijftien jaar heeft hij op zijn eigen eenvoudige wijze het evangelie verkondigd. 'Kunt u mij zeggen wie God is?' was in alle diensten het uitgangspunt, telkens aan de hand van een toepasselijke bijbeltekst uitgewerkt. Hij was een levendige getuige van zijn Heer, die bij Zijn hemelvaart de opdracht aan Zijn volgelingen had gegeven: 'Gaat heen in de gehele wereld, verkondigt het Evangelie aan de ganse schepping' (Marcus 16:15). Aan die opdracht: *de taak van de Kerk*, is door Herman Lenters gevolg gegeven. Gods onweerstaanbaar Woord, door deze voorganger doorgegeven, trooste en bemoedige zijn

vrouw en allen, die zich betrokken wisten bij deze blijmoedige evangelist.
J. Zijp, Apeldoorn. Overgenomen uit: Perspectief, Sow kerkblad Apeldoorn
21 febr. 2000.

Marten Johan Christiaan Bosscha

(Assen 9 juni 1903 - Hoogeveen 31 maart 2000)
Gereformeerd predikant Zuidbroek 25 sept. 1938-10 febr. 1945. Pred. van de Geref. Kerk (vrijgemaakt) te Zuidbroek 10 febr. 1945; Winschoten 13 april 1946. Gereformeerd predikant Winschoten 22 april 1950; Westerbork 15 april 1951; Hoogeveen 16 april 1959. Emeritus 1 jan. 1970.

Vader is geboren in Assen en heeft daar zijn jeugd doorgebracht. Aanvankelijk leek niets er op, dat hij predikant zou worden. Biologie had veel meer zijn interesse. Hij was gek op de natuur en is dat ook heel zijn leven gebleven. Hij was creatief en erg gevoelig.

Halverwege zijn HBS-periode werd hij ernstig ziek. Zo zelfs, dat voor zijn leven gevreesd werd. Toen hij na jaren zijn studie weer oppakte – vader was inmiddels 24 jaar – ging hij naar het gymnasium, om daarna theologie te gaan studeren. Hij zag Gods hand in zijn genezing en wilde zo iets ‘terugdoen’. Tijdens zijn studieperiode aan de Vrije Universiteit leerde hij moeder, Frieda Bouwman, een dochter van de Kamper hoogleraar kerkrecht Harm Bouwman, kennen. Zoals toen gebruikelijk werd het pas een huwelijk, toen hij zijn eerste gemeente had. Dat duurde nog even.

Eerst hulpprediker in Hardenberg bij ds. G. Verrij. Vader mocht daar vaak de meest afgelegen leden bezoeken, grote groepen jongeren catechese geven, een aantal diensten leiden enz.

Op 15 september 1938 zijn vader en moeder getrouwd en tien dagen later werd hij als predikant van Zuidbroek bevestigd. In zijn eerste gemeente heeft vader de oorlog meegemaakt, maar tegen het einde van de oorlog ook de nare periode van de vrijmaking. Hij kon en wilde niet meewerken aan schorsingen van collega's. Dat paste totaal niet in zijn mensbeeld en in zijn kerk- en geloofsbeleving. Zo ga je niet met mensen om. Bovendien wilde hij niet door middel van een handtekening gebonden zijn aan een opvatting, waar hij misschien op dat moment wel achter stond, maar waar hij wellicht over een aantal jaren anders over zou kunnen denken. Vader heeft zich toen in 1945 – letterlijk – vrijgemaakt. In die jaren merkte hij, dat het klimaat binnen de vrijgemaakte kerken veel en veel meer gebonden was, dan hij eerst vermoedde. Het feit, dat hij weer predikant werd binnen de gereformeerde kerken, was – denk ik – zijn tweede vrijmaking. Hij kon ‘heel moeilijk van buitenaf opgelegde bindingen aanvaarden’, zei hij ooit. Hij bleef nog een jaar als predikant in Winschoten en verhuisde in april 1951 naar Westerbork. Ons gezin bestond inmiddels uit vijf personen. In Westerbork is moeder overleden op 7 febr. 1958. Vader moest alleen verder met zijn drie kinderen. Beslist geen gemakkelijke taak. Ruim een jaar later zijn we naar Hoogeveen

verhuisd, waar hij ook bleef wonen na zijn emeritaat op 1 jan.1970.

Vader was niet alleen predikant, maar ook een sociaal pionier. Hij werd, door de toenmalige commissaris van de Koningin in Drenthe, mr. J. Cramer, lid van het dagelijks bestuur van Opbouw Drenthe in een periode, dat dit werk binnen de kerk nog niet werd gezien. ‘Zuiver à titre personnel. Een achterland had ik nog niet’, vertelde hij aan een verslaggever na zijn pensionering. Hierdoor kwam hij in talloze commissies. Via de provincie werkte hij mee aan de oprichting van het Gereformeerd Sociaal Centrum Drenthe, waarvan hij voorzitter werd. Zelfs is hij nog enige tijd directeur van het Drents Maatschappelijk Werk geweest. Het feit, dat hij koninklijk onderscheiden werd door het ministerie van Marga Klompé – Maatschappelijk Werk – heeft hij als erkenning van dit werk gezien. Zo heeft vader veel meer functies gehad op het gebied van bejaardenzorg, binnen de zorg voor chronische zieken, etc. etc. Als docent godsdienst aan het Menso Alting College te Hoogeveen wist hij ook veel jongeren te bereiken.

In voornoemd krantenartikel wordt vader als volgt geciteerd: ‘Dankbaar ben ik dat God mij dit stuk geschiedenis deed meemaken. Want deels zijn wij in een stroomversnelling terechtgekomen, waarin het verleden nog als een soort herinnering blijft bestaan. In die zin hebben we geschiedenis méé-ge-maakt. Maar anderzijds hebben we daadwerkelijk mee geschiedenis gemaakt op het terrein van het sociale vlak van de dienstverlening. Hoe kan het anders met de opdracht: ‘Alles is het uwe, maar gij zijt van Christus en Christus is van God’.

Harry Bosscha, Emmen

Gerrit van Loenen

(Jogjakarta 1 juni 1927 - Leiderdorp 3 april 2000)
Gereformeerd predikant Moerdijk 18 sept. 1955;
Alkmaar 6 nov. 1960; Leiderdorp 19 april 1970.
Emeritus 1 juli 1990.

Gerrit van Loenen: Een markante persoonlijkheid. Op vrijdag 7 april namen wij met velen afscheid van mijn voorganger in de wijk Hoven. Hij stierf op 3 april op de leeftijd van 72 jaar. Hij was een mens en predikant die niet in grijstinten dacht of handelde. Hij koos voor zwart of wit. Zo was hij duidelijk aanwezig, op de preekstoel en elders. Hij gaf leiding en wees een richting, zonder een spoor van aarzeling. Velen waardeerden hem daarom, anderen stoorden zich aan het ontbreken van de nuance.

Hij was een scherpzinnig en intelligent denker, die zijn leven lang bleef studeren. Hij kon een grote steun voor zijn gemeenteleden zijn, maar ook mensen van zich vervreemden door confronterende uitspraken en eigenzinnig gedrag. Het was bij hem zo: Je mocht hem of je mocht hem niet. Hij riep de zwart-withouding ook zelf op. Maar saai was het in zijn nabijheid nooit. In zijn persoonlijk leven hebben zich drama's voltrokken, waarvan het eerste en grote drama – de evangenschap op jeugdige leeftijd in een Japans interne-

ringskamp – zijn hele leven heeft getekend en bepaald.

Hij was een diep gelovig mens, die in het vertrouwen op God boven zichzelf kon uitstijgen en anderen inspireren. Pastor Olsthoorn gaf in de herdenkingsdienst in de Scheppingskerk een fijnzinnige en eerlijke typering van deze mens en theoloog met grote kwaliteiten en diepe innerlijke verwondingen.

Wij wensen zijn vrouw Ellen kracht, voor een leven waarin deze bijzondere en voor haar geliefde mens niet meer op de achtergrond aanwezig is. De kinderen, die er voor kozen om in de dienst glashelder en scherp neer te zetten hoe zij hun vader hebben beleefd, wensen wij (met hun kinderen) een goede en zinvolle toekomst.

L.S. Karreman, Leiderdorp. Overgenomen uit: 'De Ontmoeting', Kerkblad van de Hervormde-Gereformeerde Kerkengemeenschap Leiderdorp.

Hendrik Jan Oldemans

47

(11 maart 1916 - 8 april 2000)

Gereformeerd predikant Lekkerkerk 1 aug. 1948; Beekbergen 1 nov. 1951; De Glind 20 juni 1954; Buiten bediening 1 febr. 1958. Emeritus 1 april 1981.
Het is de wens van de familie dat geen In memoriam wordt opgenomen.

Willem van der Zwan

(Den Haag 22 nov. 1923 - Rotterdam 10 april 2000)
Gereformeerd predikant Bruchterveld 25 mei 1952; Nieuwe Pekela 22 sept. 1956; Weesp 24 sept. 1961; Rotterdam-Kralingen (v/h Kralingen) 11 sept. 1966; Capelle aan den IJssel 25 mei 1975; Ommoord-Zevenkamp 21 maart 1982. Emeritus 1 dec. 1986.

Op 10 april 2000 is ds. Willem van der Zwan overleden, 76 jaar oud. Hij was in heel zijn verschijning en optreden een markante man, die gezegend was met een grote dosis humor. Veel mensen zullen zich hem herinneren uit de gemeenten waarin hij gewerkt heeft. Je begeleidt zoveel mensen in hun leven en sterven... Hij was al een poosje ziek en wist dat hij niet meer beter kon worden, althans niet hier. Het heeft hem moeite gekost om dat te aanvaarden, want ook een dominee is een mens, maar uiteindelijk heeft hij zijn leven in Gods hand gelegd.

Hij was met hart en ziel dominee en theoloog. Een dominee die niet alles wat er van hem verwacht werd graag en goed deed (op kraamvisite gaan bijvoorbeeld – dan vergat hij helemaal om naar het kind te kijken!), maar graag en goed preekte en onderricht gaf. Daarin lag zijn kracht. En als theoloog heeft de verhouding tussen kerk en Israël hem zijn hele leven beziggehouden. Hij heeft eraan geleden dat de rol van kerkmensen daarin vaak diep beschamend is geweest.

‘Waar u heen gaat, zal ik heen gaan, waar u overnacht zal ik overnachten. Uw volk is mijn volk, uw God is mijn God. Wanneer u zult sterven zal ik sterven

en daar zal ik begraven worden.’ Die belijdenis van Ruth (1:16-17) was de zijne. Die sterke verbondenheid met Israël en de God van Israël werd niet in het minst bepaald doordat hij thuis aan den lijve ervoer niet alleen hoe kwetsbaar Israël was/is, maar ook hoe sterk en lief! De oorlogsjaren met alle verschrikking van dien hebben dat nog eens versterkt. Maar omdat thuis kerk en Israël om zo te zeggen zo voortreffelijk samen gingen, heeft hij zijn hele leven ervoor geijverd dat dat ook elders zo zou zijn.

Tot het einde is hij ermee bezig gebleven, voelde hij zich betrokken bij de theologische discussies, heeft hij gestudeerd, is hij die sterke en markante persoonlijkheid gebleven, ook in de laatste maanden van ziekte, van leven tussen hoop en vrees. Hij was er nog lang niet klaar mee. Waarmee zal ik de Eeuwige tegemoet treden? ‘Hij heeft u bekend gemaakt, o mens, wat het goede leven is. Dit en niet anders dan recht te doen, barmhartigheid te beminnen en ootmoedig te wandelen met uw God’ (Micha 6:6-8). Daarmee is hij zijn God tegemoet getreden. Toen hij de Eeuwige onder ogen kwam zal de Eeuwige vast nog niet meteen klaar geweest zijn met hem. Maar hij zal ongetwijfeld op zijn beurt de Eeuwige ook nog de nodige vragen gesteld hebben. En ook toen weloverwogen en bedachtzaam, maar ook actief en gespannen open gestaan hebben voor God. En God voor hem. En zal ongetwijfeld alles een heel stuk duidelijker geworden zijn! Voor hem.

Voor al voor zijn vrouw (57 jaar hebben ze samen lief en leed gedeeld), hun kinderen en kleinkinderen is het verdriet groot. Ze staan op een grens. Het verleden trekt en de toekomst is niet rooskleurig. Maar ook zij zijn onderweg naar het beloofde land. En er zijn er die met hen meegaan, net als Ruth, omdat ze aangeraakt zijn door deze God, ook al weten ze niet precies waar ze uitkomen, en met haar geloven en belijden: ‘waar u heen gaat zal ik heen gaan; waar u overnacht zal ik overnachten. Uw volk is mijn volk, uw God is mijn God. Waar u zult sterven, zal ik sterven en daar zal ik begraven worden.’

Er zit weinig triomfantelijks in. Het einde is de dood en als God al present is in het leven van alledag dan vaak anoniem. Alles lijkt onmogelijk, vruchteloos. Maar dan blijkt dat verrassend ineens alles met de Messias te maken te hebben. Zoals op Goede Vrijdag alles verloren lijkt. En de Eeuwige er op Pasen ook nog blijkt te zijn, die trouw blijft dwars door alles heen, zelfs dwars door de dood.

J. van Andel, Capelle aan den IJssel. Overgenomen uit: ‘Open Hof nieuws’, een uitgave van de Gereformeerde, Hervormde en Katholieke kerken in Rotterdam-Ommoord-Zevenkamp (mei 2000).

Marcel Vital Joseph De Craene

(Roeselare (B.) 7 sept. 1921 - Middelburg 16 april 2000)

Van 1947-1957 priester/kapelaan te Gent (B.). Gereformeerd predikant Baarland 23 april 1961; Middelburg/Sint Laurens 25 april 1965. Emeritus 1 okt. 1986.

Op Palmzondag 2000 overleed te Middelburg, de plaats waar hij na zijn emeritaat samen met Tineke woonde en leefde, toch nog plotseling ds. Marcel De Craene, priester en predikant, getuige van Gods goedheid in Jezus Christus.

Wie één woord zoekt om het leven en geloof van Marcel De Craene te karakteriseren, komt uit bij het woord blij in alle mogelijke samenstellingen: blijdschap, blij zijn, blij maken, blijmoedigheid en blijde boodschap.

Op jonge leeftijd koos Marcel bewust voor het priesterschap om het Evangelie, de blijde boodschap van de Heer, door te geven aan anderen. Op een unieke manier droeg hij zo twee ambten in twee heel verschillende kerken. Maar toch: mensen zijn overal hetzelfde, evenals de boodschap van het Evangelie. Als priester en predikant wees hij daar voortdurend op, ook tegenover 'zwaarmoedigen'. 'Ik begreep maar niet, en begrijp nog niet, hoe mensen, die mogen leven uit de bevrijding door de Heer Jezus het moeilijk vinden om uit die vreugde te leven. (...) De vreugde om het verlost-zijn moet het m.i. altijd winnen van onze zwaarmoedigheid'. Met grote regelmaat riep hij de mensen in en buiten de kerk op: 'Zie toe, dat niemand u die blijdschap ontneme!' Hij straalde in zijn pastoraal werk en persoonlijk leven blijmoedigheid, opgewektheid en mildheid uit.

Zijn veelzijdige theologische en filosofische opleiding leidde ertoe dat Marcel bleef lezen en studeren. Dat hielp hem vervolgens om elke zondag een heldere en veel gemeentelieden aansprekende preek te maken, waarin hij de blijde boodschap verkondigde van de gekruisigde en opgestane Heer. Dat hij persoonlijk Gods nabijheid en steun ervoer, gaf hem kracht en steun ook tijdens persoonlijk en kerkelijk moeilijke tijden. Je mag Gods goedheid loven. Hij is de eeuwig Levende en Hij wil dat we Hem kennen en dienen. En het is onvoorstelbaar groot wat Hij geeft. Daar gaat het om. Dat maakt werkelijk blij. Niet toevallig koos Marcel voor zijn afscheidsdienst in Sint Laurens de geschiedenis van de kamerling, die zijn geloof belijdt én zijn weg ging met blijdschap (Hand. 8:39).

Zo was Marcel. Zo bleef hij, ook in de periode na zijn emeritaat, zij het op een andere manier: niet langer met sterke stem, niet langer als drukke prater, stiller, genietend op de achtergrond, maar altijd tevreden, dankbaar en met de voor hem zo karakteristieke Belgische humor. Wat bleef, waren zijn grote glimlach, zijn liefde voor zijn gezin, het genieten van een sigaar en een goed glas wijn. Ook in het laatste jaar waarin op het gebied van gezondheid heel wat zorgen te dragen waren, bleef dat alles zichtbaar.

Die vreugdevolle levenswijze had een duidelijke basis in het vertrouwen op zijn Heer en de blijdschap van zijn geloof. Die waren en bleven kenmerkend

voor Marcel. Die boodschap wilde hij ook laten klinken in de dienst van Woord en gebed, voorafgaand aan zijn begrafenis. In 1998, aan de vooravond van een operatie, spraken we op zijn studeerkamer over die dienst, die ook blijdschap zou moeten uitstralen en niet triest mocht zijn. En daarna zochten we de liederen uit als omlijsting voor de centrale tekst: *Want door genade zijt gij behouden, door het geloof, en dat niet uit uzelf: het is een gave van God* (Efeziërs 2:8).

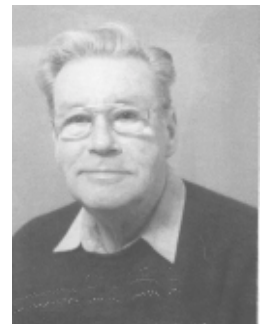
Uit die gave leefde Marcel zelf en heeft hij in heel zijn persoonlijk en ambtelijk leven ook anderen geholpen, als mens, dienaar, herder en leraar. Als rode draad door zijn leven loopt een gedicht van Guido Gezelle. Sinds Marcel dat in zijn jeugd las, heeft het hem niet meer losgelaten. Hij schreef het op het herinneringskaartje naar aanleiding van zijn priesterwijding en eerste mis. Hij heeft het heel zijn leven meegedragen en herhaald met heel zijn hart. Een gedicht karakteristiek voor de manier waarop Marcel leefde en geloofde. Zo blijven wij hem herinneren, met dat lied dat klonk in zijn oor en leefde in zijn hart:

Wat zijt Gij goed, o Heer!
 Geheel mijn leven is één weldaad uit uwe hand ontvangen,
 Kon ik U danken, lieve Heer, uw goedheid lonen,
 Al wat ik heb is slechts... een dankbaar hart,
 O, neem het aan, verberg het in het uwe,
 'k Behoor U heel in blijdschap en in smart;
 Voor U alleen wil ik hier lijden, werken
 Tot ik bij U mij eeuwig mag verblijden...
 Wat zijt Gij goed, o Heer,
Wat zijt Gij altijd goed geweest voor mij!

P.H. Zaadstra, Sint Laurens

Hendrik Alting

(Voorschoten 27 nov. 1926 - Zelhem 19 april 2000)
 Gereformeerd predikant Wijckel 21 november 1954; Uithuizermeeden 27 april 1958; Groningen-Helpman 13 januari 1963; Meppel 27 maart 1967; Lelystad 8 maart 1976. Emeritus 1 december 1988.

Hendrik (roepnaam: Henk) Alting werd op 27 november 1926 geboren te Voorschoten. Zijn ouders waren Jakobus Johannes Alting en Johanna Maria Muge. Het was geen predikantengezin, waarin Henk geboren werd en opgroeide, maar een predikantenfamilie was het wel. Zowel zijn grootvader als zijn overgrootvader zijn predikant geweest. Henk heeft theologie gestudeerd aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en trouwde op 17 november 1954 met Janna Schutte. Uit dit huwelijk zijn vier kinderen geboren, twee zoons en twee dochters.

In 1954 werd hij in het ambt bevestigd te Wijckel in de gemeente Gaasterland, waar hij als hervormde collega Wiebe Zijlstra had, later van de Klinisch Pastorale Vorming bekend geworden, met wie hij een goed contact heeft gehad. Deze openheid tegenover de andere in een plaats aanwezige kerken en hun voorgangers heeft hem ook in zijn volgende standplaatsen gekenmerkt.

In de provincie Groningen is hij werkzaam geweest in een plattelands-samenleving (Uithuizermeeden) en in een stedelijke omgeving (Groningen-Helpman). Daarna vertrok hij met zijn gezin naar Drenthe, naar Meppel. Hij was daar bijna negen jaar werkzaam. Het zeer snel groeiende Lelystad, waar de Gereformeerde kerk vanaf het begin reeds een vergevorderde samenwerking had met de plaatselijke Hervormde gemeente, werd zijn laatste woon- en werkplek als dienstdoend predikant. Hier had hij profijt van zijn ervaring met plattelanders en stedelingen, die in de 'nieuwe stad' tot één kerkelijke gemeenschap behoorden. Zijn oecumenische instelling kwam tot zijn recht in de samenwerking tussen hervormden en gereformeerden, die vanaf een half jaar na zijn intrede in Lelystad volledig werd. Zijn openheid ten opzichte van een bredere oecumene bleek o.a. in een gespreksgroep voor gemengd-gehuwden, waaraan hij vele jaren, samen met de Rooms-katholieke kerkelijke pastorale medewerkster, leiding heeft gegeven.

Vele jaren maakte hij als Gereformeerd predikant deel uit van de (hervormde) Raad voor de Catechese.

Na zijn emeritaat op 1 december 1988 vestigde hij zich samen met zijn vrouw in Zelhem. In de plaatselijke (Sow-) kerk was hij een aantal jaren eindredacteur van het kerkblad. Ook was hij als geestelijk verzorger enkele jaren verbonden aan het Zorgcentrum 'De Bleijke' te Hengelo (Gld.) en zat hij als afgevaardigde van de kerken in het bestuur van 'Omroep Gelderland'.

Na een ernstige ziekte overleed hij op 19 april 2000 in zijn woonplaats Zelhem. In de uitvaartdienst stonden centraal de schriftwoorden, die hem in zijn ziekte zeer hadden bemoedigd: 'Onder u zijn eeuwige armen'. Velen gedenken hem met mij in grote dankbaarheid.

S. Brandsma, em.predikant, Oppenhuizen

Cornelis van der Boom

(Hantumhuizen 21 april 1906 - Groningen 12 mei 2000)

Gereformeerd predikant Noord-Scharwoude (voor de evang. arbeid) 18 juli 1945; Berkum 21 juli 1946; Wirdum (Fr.) 27 nov. 1949; Groningen-Oost (ziekenhuispredikant) 18 okt. 1964; Groningen Noord/Oost (idem) 1 juli 1969. Emeritus 1 jan. 1972.

Kees van der Boom is betrekkelijk laat 'gewoon' dominee geworden. Hij was negenendertig jaar toen hij te Noord-Scharwoude als predikant beroepen werd, voor de evangelisatiearbeid, om een jaar later pas het volledige ambt als predikant van de gemeente in Berkum te aanvaarden.

Hij was toen veertig jaar, dit wil echter niet zeggen, dat hij niet eerder volop bij het gemeentelijk werk betrokken was, namelijk als hulpprediker in de gemeente van Rotterdam-Charlois, waar hij in die functie vele jaren werkzaam is geweest.

Daar heb ik hem leren kennen en om dit er maar terstond aan toe te voegen, hem zeer leren waarderen in hartelijke collegiale samenwerking, met ds. N. Willemse als onze ervaren leidsman, als derde. Daar is ook de vriendschap ontstaan, die ons leven lang heeft geduurd, ook toen onze wegen reeds lang waren gescheiden.

Kees van der Boom was een man met een innemend karakter, waarin zijn bescheidenheid misschien wel het meest op de voorgrond trad. De oorzaak daarvan was niet het gebrek aan kennis of inzicht, hij was eerder een zeer schrandere man, ook een intelligent theoloog, die in de zaken van kerk en theologie, ook zoals deze in die dagen speelden een goed inzicht had. Zijn preken waren degelijk en goed overwogen.

Maar het lag niet in zijn aard om met zijn gaven op de voorgrond te willen treden. Zijn eigenlijke kracht lag, denk ik, veeleer in zijn pastorale omgang met mensen, om hen geestelijk leiding te geven en hen te helpen, ook in de aangevochtenheid waaraan het menselijk bestaan onderworpen is. Ook daarin zocht hij zijn kracht niet in grote woorden, maar veeleer in de wijsheid waarmee hij de mensen tegemoet trad, om hen de leiding en de troost te bieden waaraan zij behoefte hadden. Daarom denk ik ook, dat het zijn meest ‘geslaagde’ deel van zijn loopbaan – als men dat woord op hem kan toepassen! – gelegen was in de vele jaren dat hij ziekenhuispredikant in Groningen was. Daar voelde hij zich op zijn plaats, daar ook straalde de liefde voor zijn ambt en werkzaamheden van hem af. Hij stond daar midden in het leven, in de grote ziekenhuizen van Groningen, waarin angst en blijdschap, leven en dood elkaar dagelijks afwisselen. Daar deed hij jarenlang zijn werk, niet in het licht van de schijnwerpers, maar in de intimiteit van de persoonlijke ontmoetingen met mensen in de actualiteit van hun vrees en hoop, daarin hun herder te zijn was de lust en was ook de kracht van Kees van der Boom, als Dienaar des Woords. Kees van der Boom had daarbij het voorrecht gehuwd te zijn met Joop van Herwijnen, een vrouw met een geheel ander temperament dan het zijne, maar die hem met haar gaven heeft bijgestaan in lief en leed, terwijl hij haar niet minder heeft bijgestaan met de zijne. Die harmonie strekte zich ook uit in hun gezin.

Hoewel zoals gezegd ook het verdriet daarin niet heeft ontbroken, zoals misschien wel het meest – in het sterven van hun oudste zoon in de kracht van diens leven.

Maar ook daarin was Kees van der Boom zichzelf, hij kon het met hoeveel smart dan ook, in ootmoed in Gods handen geven en aldus ook de zijnen troosten.

Zelf mocht hij een hoge leeftijd bereiken, hij stierf zoals hij geleefd heeft, zijn kinderen zagen wel dat zijn einde naderde, maar voorzover zijn kinderen het konden weten was hij reeds heengegaan in stilte, alsof er niets meer gezegd behoefde te worden, dat was ook niet nodig, zijn leven in zijn diepste bedoeling sprak voor zichzelf.

Gelijk wij – en dat is het belangrijkste – mogen geloven dat Hij die alleen de

harten kent en doorgrondt, hem als de Zijne heeft gekend, in de ootmoed en de trouw in de dienst, waarin hij ons tot een voorbeeld was.

Herman Ridderbos, Kampen

Frans Lukas Bos

(Sliedrecht 16 febr. 1908 - Vlaardingen 6 juli 2000)
Gereformeerd predikant Wilnis 27 nov. 1932;
Vlaardingen 28 mei 1944 - 4 dec. 1945. Pred. Gereformeerde kerk (Vrijgemaakt) te Vlaardingen 4 dec. 1945 - 1 maart 1950. Geref. Pred. Vlaardingen 1 maart 1950. Emeritus 1 dec. 1972.

Ook als lezers van *De Praaier* zal het ons vreemd te moede zijn, dat dr. Bos is overleden. Want ondanks zijn hoge leeftijd was hij nog steeds hoorbaar en nadrukkelijk aanwezig. Tot in zijn hoge ouderdom was hij nauwgezet bezig om ons deelgenoot te maken van zijn nieuw verworven inzichten, van zijn 'postmoderne' gedachten over geloven en godsdienstig leven. Tot het laatst toe bleef zijn geest levendig, hoe broos en kwetsbaar zijn lichamelijke gesteldheid al tijden lang was. Om hem te overweldigen heeft de dood geen taai of wreed gevecht behoeven te leveren. Dr. Bos overleed in zijn slaap. Twee en negentig jaar oud.

Een groot deel van zijn leven speelde zich in Vlaardingen af. Het grootste deel. Wat hem aan deze plaats gehecht en verknocht heeft doen raken. In 1944 verbond hij zich aan onze kerkelijke gemeente. Pas in 1972 nam hij afscheid. In de periode van na de tweede wereldoorlog ontwikkelde Vlaardingen zich tot de industriële werkstad, die ze is geworden. Het kerkelijk leven veranderde zich ingrijpend. Dr. Bos heeft er als predikant van harte aan meegewerkt, dat de kerk zou meegroeien met de tijd. Mogelijk heeft hij zelfs als weinig anderen er welbewust op aangewerkt, dat de leden van de kerk, die hij diende zich konden bevrijden uit traditionele denk- en leefpatronen. Hij toonde daarbij vaak een welkome dosis moed en durf. Wel paarde hij aan zijn merkbare scherpzinnigheid soms een onverhulde eigenzinnigheid. Niet omdat hij zich als doctor in de theologie verbeeldde 'leraar van de kerk' te moeten zijn. Op vertoon van geleerdheid viel hij nooit te betrappen. Maar hij was een gedrevene. Geen dragonder gelukkig, al liep hij geregeld voor de troep uit. Meer dan eens zó bezielde, dat zijn ongeduld niet te temperen scheen, wanneer hij de kerk op een nieuw spoor wenste te zien gaan. De wijze waarop hij in woord en geschrift, in een zondagse preek of een doordeweeks geproduceerd schrijfsel wissels omzette, deed hier en daar een enkeling de wenkbrauwen wel eens fronsen. Mogelijke kruitdamp trok gelukkig na enige tijd wel weer op. Want in dominee Bos kon diens jovialiteit het steeds gemakkelijk winnen van wat soms door critici als eigengereidheid werd afgedaan. En bovendien, wanneer blijkt dat er achter bevlogenheid een hart klopt? Een hart, vervuld van een verlangen om de gemeente van Christus de weg van de vrijheid te wijzen. Van de vrijheid, die ze in Christus bezit.

Het was deze drijfveer, die hem er toe leidde om mee te gaan met de

Vrijmaking. Dromend van een kerk, die ruimte bood in plaats van gewetens te binden. Een stap, die hij later betreurde, toen bleek, dat de nieuwe kerkformatie al meer vastliep in exclusivisme en sektarisme. In 1950 ging dr. Bos de weg terug. Was het dankbaarheid om de royale houding, waarmee de ‘synodale’ kerk haar vroegere predikant toen weer in haar midden opnam, die hem ertoe aanspoorde om met ijver en élan, met passie en voortvarendheid zijn taak onder ons te volbrengen? Feit is, dat hij zich vanaf die periode uitleefde in het organiseren van allerhande activiteiten, met name wanneer weer een nieuwe wijk aan zijn pastorale zorg werd toevertrouwd. Hij schoeide het wijkwerk op moderne leest. Gesprekskringen stampte hij uit de grond. Contactpersonen riep hij ten tonele. Onvermoeibaar werkte hij tot diep in de nacht. Het type ‘workaholic’, dat opgaat in zijn werk. Dominee Bos was niet de rasechte bestuurder, die vooral wenst te delegeren. Hij was zeker ook niet de kerkleider, die er zonder meer van uitgaat, dat zijn woord gezag heeft. Wel wist hij velen te motiveren, niet als ‘preekrijger’ of kanselredenaar. Het kwam nooit in zijn hoofd op om de showman uit te hangen. Laat staan, dat hij zich zou verlagen tot demagogische ‘peptalk’. Hij schroomde niet om te onderstrepen waar het op aankomt: verleende genadegaven benutten.

Vanzelfsprekend aanvaardde hij die consequentie ook voor zichzelf. Zijn kennis en kunde stelde hij ook ter beschikking aan onze kerken in het algemeen. Hij was de middelbare leeftijd al voorbij, toen hij jaren aaneen zijn dagelijkse opdracht hier in Vlaardingen combineerde met diverse verrichtingen op landelijk niveau. In achtereenvolgende synode’s heeft hij baanbrekend werk verricht bij het doordenken van leerstellige kwesties. Een niet aflatende creativiteit behoort tot het geheim, waaruit dr. Bos’ werkkraft te verklaren valt. In zekere zin was hij een kunstzinnig mens. Toen hij niet meer schilderen kon en geen handsnijwerk meer tevoorschijn toverde, ging hij met woorden spelen. Het werd op den duur zijn lust en zijn leven om beschouwingen, diep van binnen gerijpt, in kunstvorm aan het papier toe te vertrouwen. Nooit had zijn creatieve geest rust: hij bleef overdenken wat hij zich ooit had eigen gemaakt. Zijn wetenschappelijke instelling dwong hem ertoe zich kritisch op te stellen ten opzichte van denkbeelden, die voor zijn geloven niet langer functioneel konden zijn, geen functie meer hadden. Met overtuiging nam hij afstand van geijkte Godsvoorstellungen. Ze waren hem meestal te egocentrisch van aard, soms te alledaags en platvloers, doorgaans te kleingeestig. De Liefdegeest – zoals hij de laatste tijd God noemde – die verstrekkende invloed uitoefent in het bestaan van mens en wereld, boezemde hem ontzag in. En vertrouwen – voor elke nieuwe dag. Ook voor de laatste dag, zijn laatste levensdag.

Overzien wij zijn leven, dan beseffen we alle redenen te hebben om ons te laten gezeggen door dit apostolisch vermaan: ‘Houdt uw voorgangers in gedachtenis, die het woord Gods tot u hebben gesproken; let op het einde van hun wandel en volgt hun geloof na’ (Hebr. 13: 17).

H.J. Kouwenhoven, Vlaardingen, Overgenomen (gedeeltelijk) uit: De Praaier. Kerkblad GK Vlaardingen. (juli 2000)

bibliografie gkn

vanaf 2000 (1)

Frans Rozemond

Deze bijdrage bestaat uit een algemene bibliografie van literatuur over de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland (deel 1) en een bibliografie van plaatselijke en regionale gedenkboeken (deel 2). De rubrieken voor de algemene bibliografie bouwt voort op en zijn, voor zover van toepassing, ontleend aan de uitgave: H.J.Ph.G. Kaajan e.a., ... *het maken van veel boeken ... Handleiding voor geschiedschrijving van gereformeerde kerken*. Uitg. Archiefdienst GKN Leusden. Amsterdam 1996, 95-108.

55

De rubriek: *biografie* is hieraan toegevoegd, de redactie streeft ernaar ook niet-theologen op te nemen. Politieke en sociale onderwerpen worden, anders dan bij hoge uitzondering, buiten beschouwing gelaten. Een nummering vergemakkelijkt voor de toekomst de onderlinge verwijzingen en het opnemen in een register.

Opmerkingen en aanvullingen worden ingewacht door de verantwoordelijk redacteur: F. Rozemond, Cremerstraat 434, 3532 BT Utrecht.
E-mail: f.rozemond@sowkerken.nl

Afkortingen

- DNK* *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800.*
- DZOK* *Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Zending en Overzeese Kerken.*
- JGNP* *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1880.*
- Cruut-hof* Jaap van Gelderen, Arjan van 't Riet, Frans Rozemond, *Cruut-hof. Opstellen voor Kees de Kruijter*. Kampen 2001.
- Hagen* Piet Hagen, *Journalisten in Nederland. Een persgeschiedenis in portretten 1850-2000*. Amsterdam/Antwerpen 2002.
- KM* *Kamper Miniaturen*. Uitgave van de Vereniging van Oud-Studenten van de ThUK (Theologische Universiteit Kampen).

- Kuiper* D.Th. Kuiper, *Tussen observatie en participatie. Twee eeuwen gereformeerde en antirevolutionaire wereld in ontwikkelingsperspectief*. Hilversum 2002 (Passage Reeks 20)
- Mokum* J.D. Snel e.a. (red.), *En God bleef toch in Mokum. Amsterdamse kerkgeschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw*. Delft 2000.
- Schutte* G.J. Schutte, *Het Calvinistisch Nederland. Mythe en werkelijkheid*. Hilversum 2000.

Algemeen

1. *Jaarboek van de Gereformeerde Kerken in Nederland 2000*. Zoetermeer 2000 [Statistiek; jaaroverzicht, In Memoriams predikanten overleden in 1999]
2. *Jaarboek van de Gereformeerde Kerken in Nederland 2001*. Zoetermeer 2001 [Statistiek; jaaroverzicht; necrologie]
3. *Jaarboek Gereformeerde Kerken in Nederland 2002*. Zoetermeer 2002 [Statistiek; jaaroverzicht; necrologie]
4. *Acta van de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Enkhuizen 1999. Bijlagen bij de acta, enz.* Kampen 2001 (2 dln.) [Synode van mei 1999-dec. 2000]
5. *Register op de acta van de generale synoden van de Gereformeerde Kerken in Nederland*. Deel 3-4. Utrecht 2000 (Deel 3: Trefwoordenregister over de periode 1908-1992; deel 4: Lijst van afgevaardigden naar de Generale Synoden in de periode 1892-1997)
6. E.G. Hoekstra en M.H. Ipenburg. *Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland. Handboek religies, kerken, stromingen en organisaties*. Derde sterk gewijzigde en aangevulde druk. Kampen 2000.
7. Jan Bank en Maarten van Buuren, *1900: Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Den Haag 2000. (Hoofdstuk 9 Godsdienst: Protestantisme. Neocalvinisme, 351-371)

Methodiek - historiografie - archieven

8. Geschiedschrijving Protestants Nederland, themanummer *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, jg. 101, 3, okt. 2001. Met bijdragen van: D.Th. Kuiper, Kerkgeschiedenis en sociologie; D.J. Wolffram, Gereformeerde kerkgeschiedenis vanuit een verzuilingsperspectief; G.J. van Klinken, Geschiedschrijving van een Gereformeerde Kerk.
9. G.J. Schutte, De Afscheiding van 1834, in: *Schutte*, 105-124 [Historiografisch overzicht]
10. Johannes van den Berg, Van apologetische zelfbevestiging naar oecumenische openheid. De Gereformeerde Kerken in Nederland en de weergave van hun geschiedenis, in: Jack de Mooij en Ineke Smit (red.), *Balans van een eeuw. Wendingen in de historiografie van het christendom 1901-2001*. Heerenveen 2002, 104-120.

11. D.Th. Kuiper, De historiografie van de kwestie Geelkerken, in: *Kuiper*, 323-336.
12. J.C. Okkema, Van synoden, hun archieven en archivariissen, in: *Cruut-hof*, 15-26.
13. R.A.D. Renting, De organisatie van het archiefwezen binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland 1960-1980, in: *Cruut-hof*, 27-42.

Gereformeerde Kerken in Nederland: langere perioden

14. Agnes Amelink, *De gereformeerden*. Amsterdam, Bert Bakker, 2001.
15. H.C. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland*. Kampen 2002 (Serie Wegwijs)
16. K.K. Lim, *Het spoor van de vrouw in het ambt. Een historische studie naar de openstelling van het ambt voor de vrouw in de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland*. Apeldoorn 2001 (Dissertatie Apeldoorn)
17. Rienk Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888*. Hilversum 2001 (Passage Reeks 13) [A. Kuiper; kiesdistricten Groningen, Gouda, Goes, Sneek en Amersfoort; christelijk-gereformeerden en de politiek; Doleantie]
18. Johan van Zuthem, *'Heelen en Halven'. Orthodox-protestantse voor mannen en het 'politiek' antipapisme in de periode 1872-1925*. Hilversum 2001 [A. Kuiper; A.F. de Savornin Lohman; verhouding tot rooms-katholieken]
19. D.Th. Kuiper, *Tussen observatie en participatie. Twee eeuwen gereformeerde en antirevolutionaire wereld in ontwikkelingsperspectief*. Hilversum 2002 (Passage Reeks 20) [Christelijk-sociale beweging; sociologie en geschiedenis; genealogie; politiek; onderwijs; jeugdwerk; Afscheiding; Doleantie; 'de beweging der jongeren 1910-1930'; 'de kwestie -Geelkerken']
20. A.C. Hofland, Vrijgemaakt van en na de Vrijmaking. Een terugblik op twee beslissende situaties, in: *Cruut-hof*, 85-94 [Vrijmakingsvergadering Den Haag 1944; de kwestie-dr. H. Wiersinga op de synode van de GKN]

57

Afscheiding en Doleantie

21. D.Th. Kuiper, De afgescheidenen van 1834. Herkomst en nageslacht, in: *Cruut-hof*, 97-106.
22. Rienk Janssens, *De Doleantie, in: De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888*. Hilversum 2001, 255-270.

Samen op Weg-proces

23. Gerard Dekker en Gerben Heitink, *Samen op de goede weg? Een pleidooi voor een eigentijdse kerk*. Baarn 2002 (hoofdstuk 3: Ontwikkelingen in Samen-op-Wegverband 1986-2002)

Predikantsopleiding

24. Gerben Heitink, *Biografie van de dominee*. Baarn 2001 [historische ontwikkeling en perspectief van het predikantschap in het algemeen]
25. H.M. Vroom, Predikantsopleidingen en reductie. De discussie over de reductie van het aantal protestantse predikantsopleidingen in Nederland van 1989 tot 1999. Toelichting op de belangrijkste bronnen, in: *DNK* 54 (juni 2001), 77-102.
26. Frans Rozemond, Voor beide ten zegen. Het contract tussen de Gereformeerde Kerken en de Vrije Universiteit van 1908, in: *Cruut-hof*, 73-84.

58

Eredienst, kerkbouw en liturgie

27. Klaas-Willem de Jong, 'Niet meer achteraf, (...) maar in de hoofdstraat'. De ontwikkeling van het gereformeerde kerkgebouw tot aan de Vrijmaking van 1944, in: *Niet een handvol, maar een landvol. Twee eeuwen protestantse kerkbouw in de Nederlandse ruimte* (JGNP 10), Zoetermeer 2002, 172-206.
28. Henk Endedijk, 'Hem zijn de tijd en de ruimte...'. Kerkbouw binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland na de Tweede Wereldoorlog, in: *idem*, 206-225.

Zending. Bronnen

29. H. Reenders, *De gereformeerde zending in Midden-Java, 1859-1931. Een bronnenpublicatie*. Zoetermeer 2001, xx, 975 p.
30. H. Reenders, De doorwerking van de Gereformeerde zending-beginselen in de zending van de Gereformeerde Kerken in Midden-Java, 1894-1931, in: *DZOK*, VIII, 1, 2001, 40-55.
31. A. Hoeksema, Gereformeerden en doopsgezinden in Midden-Java. Enkele parallellen, in: *idem*, 56-61.
32. J.W. Schoorl, 'Boeiend, tragisch en dramatisch'. Een antropoloog over het werk van Reenders, in: *idem*, 62-66 [dr. Hommo Reenders (1935) kerkhistoricus]
33. P.N. Holtrop, Over het geboorte-uur van de Christelijke kerk in Midden-Java, in: *idem*, 67-69.

Zending onder de Joden - Kerk en Israël

34. G.J. van Klinken, Eindtijdverwachting en Israël. Achtergronden van een gereformeerde discussie in na-oorlogs Nederland, in: *Protestants Nederland tussen tijd en eeuwigheid* (JGNP 9), Zoetermeer 2000, 194-213.

Contacten overzee. Emigratie

35. Robert P. Swierenga, *Faith and Family. Dutch Immigration and Settlement in the United States, 1820-1920*. New York/London 2000. 362 p.
36. G.J. Schutte, Internationale contacten en invloeden, in: *Schutte*, 182-201.

59

Biografie (alfabetisch)

37. *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Deel 5, Den Haag 2001: H. Algra 1896-1982; J. de Koning 1926-1994.
38. *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. Deel 5, Kampen 2001: H. Algra 1896-1982; D.S. Attema 1910-1989; G.C. Berkouwer 1903-1996; H. Beuker 1834-1900; G. Bouwmeester 1898-1964; Hel. de Cock 1824-1894; R.J. Dam 1896-1945; P. Deddens 1891-1958; Th. Delleman 1898-1977; H. Dooijeweerd 1894-1977; J. van Dijk Mz. 1830-1909; S.J. Esser 1900-1944; A. Flier 1781-1857; B. Fijnebuik 1800-1881; G.H.J.W.J. Geesink 1854-1929; W.H. Gispen 1900-1986; H. Hasper 1886-1974; N.J. van Eikema Hommes 1903-1977; H.J. Jager 1900-1988; O. Jager 1928-1992; A. Janse 1890-1960; B. Jongeling 1913-1986; C. Kapteyn 1895-1965; A. van der Linde 1833-1897; P. Los 1815-1888; H. Mulder 1910-1993; L. Onvlee 1893-1986; L. Oranje 1937-1987; A.D.R. Polman 1897-1993; K.J. Popma 1903-1986; N.H. Ridderbos 1910-1981; G.Th. Rothuizen 1926-1988; W.C.F. Scheps 1898-1975; R. Schippers 1907-1989; F. Schurer 1898-1968; A. Sizoo 1889-1961; E.L. Smelik 1900-1985; C. Veenhof 1902-1983; D.H.Th. Vollenhoven 1892-1978; C. Vonk 1904-1993; J. Waterink 1890-1966; H.B. Weijland 1928-1996; D.K. Wielenga 1905-1981; W.A. Wiersinga 1897-1980; J. Wisse 1845-1921; J. Woltjer 1849-1917; J.A. Wormser 1845-1916; M.A. Ypma 1810-1863; S.U. Zuidema 1906-1975.
39. Hendrik Algra // Hetty Runia-Algra, *In den aap gelogeerd. Brieven van Hendrik Algra geschreven vanuit gijzelaarskamp Beekvliet Sint Michielsgestel 1942-1943*. Leeuwarden Utjouwerij Frysk en Frij 2002. 415 p.
40. G.C. Berkouwer // Dirk van Keulen, *Bibliografie G.C. Berkouwer / Bibliography G.C. Berkouwer*, Kampen 2000. 360 p.
41. N. Borneman // Sjoerd de Haan, 'Dat heet verlicht hervormd, die

helsche kramerij': Nicolaas Borneman en de Afscheiding, in: *Publicaties van de Friese Kerkhistorische Vereniging Folk en Tsjerke*, band 4, sept. 2001, 153-170.

42. J. Bosch // 'Gedachtenis eens rechtvaardigen', in: *Cruut-hof*, 179-185 [Jan Bosch (1784-1862), bakker te Zwolle]
43. Cisca Dresselhuys // Piet Hagen, Cisca Dresselhuys (1943), in: *Hagen*, 514-522.
44. K. Dijk // B. Jan Aalbers, *Klaas Dijk (Wolvega 1885-Driebergen 1968)*. Kampen 2000 (KM VI)
45. J.K. van Eerbeek (M. Boss) // Jaap van Gelderen, Zwolse schetsjes. De schrijver J.K. van Eerbeek en de anderen, in: *Cruut-hof*, 187-200.
46. J. Geelkerken // George Harinck (red.), *De kwestie Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar*. Barneveld 2001 (AD Chartasreeks nr. 5) [dr. J.G. Geelkerken (1879-1960), overgegaan naar de GKN Hersteld Verband]
47. T.F. de Haan // Jaap van Gelderen, *Tamme Foppes de Haan (Duurswoude 1791-Kampen 1868)*, Kampen 2000 (KM V)
48. C.J. den Heyer // C.J. den Heyer, *Ruim geloven. Een theologisch zelfportret*. Zoetermeer 2000. 334 p.
49. J.L. de Jonge // H. Uil, Van katholiek naar gereformeerd. Jhr. J.L. de Jonge en de Sint Lucaskamers in Zierikzee, in: *Cruut-hof*, 169-177 [AR-politicus]
50. G. Keizer // C.J. de Kruijter, Dr. Gerrit Keizer (1869-1943), predikant, kerkhistoricus en scriba van de synode, in: *Cruut-hof*, 61-71 [met parenteel Keizer-Noordtzij]
51. P.J. de Kruijter // Jaap van Gelderen, Middelburg in voorbije dagen. De visie van Pie[te]r de Kruijter (1845-1925 sic!), in: *Cruut-hof*, 203-222 [schoenhandelaar in Middelburg]
52. H.M. Kuitert // Frans de Boer, *Bibliografie (1953-2000)*. Dr. H.M. Kuitert. Kampen, ThUK, 2001.
53. A. Kuyper // D.Th. Kuiper en G.J. Schutte, *Het kabinet-Kuyper (1901-1905)*, Zoetermeer 2001 (= JGNP 9, Zoetermeer 2001). 323 p.
54. idem // J. de Bruijn, 'Kuyper ist ein Luegner'. *De kabinetsformatie van 1901*. Amsterdam 2001 (Donum reeks XII)
55. idem // J. Vree, *Dr A. Kuyper als Amsterdams predikant (1870-1874)*, Amsterdam 2000 (Donumreeks XI) [oorspr. in: *Mokum*, 347-388]
56. idem // J. de Bruijn, De poezie van het vervallene. Abraham Kuyper in Constantinopel, in: J.P. Hinrichs (ed.), *Passage Istanbul*. Amsterdam 2001, 102-117.
57. idem // Piet Hagen, Abraham Kuyper (1837-1920), in: *Hagen*, 177-183.
58. idem // G.J. Schutte, Abraham Kuyper - vormer van een volksdeel, in: *Schutte*, 147-165.
59. idem // J. Vree, The editions of John a Lasco's works, especially the Opera Omnia by Abraham Kuyper, in their historical context, in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, LXXX, 3 (2000), 309-326.
60. idem // J. Vree, Palingenesie bij Abraham Kuyper, een levensspratroom dat door heel de schepping gaat, in: *Protestants Nederland tussen tijd en eeuwigheid (JGNP 9)*, Zoetermeer 2000, 154-171.

61. idem // J. Vree, 'Ik Abraham Kuypers J.Fzoon'. Een kind in Middelburg (1841-1849), in: *Cruut-hof*, 109-118.
62. idem // J. Vree, 'Aandachtig zelfonderzoek gunt mij dan ook niet de minsten twijfel'. Kuypers zelfportret in de *Confidentie* (1873), in: *DNK* 55 (dec. 2001), 3-32.
 -. Idem, zie ook: 17 en 18.
63. G.E. Meuleman // Henk Vroom, Gezinus Evert Meuleman (Hoogersmilde 8 juli 1925 - Amsterdam 20 april 1998), in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 2000-2001*. Leiden 2002, 95-101.
64. J.B. Netelenbos // H.J.Ph.G. Kaajan, De Savornin Lohman en de kwestie-Netelenbos, in: *Cruut-hof*, 119-137 [Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman (1837-1924), politicus]
65. Idem // D. van Keulen, Schuilen achter Bavinck? Netelenbos' beroep op Bavinck in zijn kerkelijk conflict, in: *DNK* 55 (dec. 2001), 33-48 [prof. dr. Herman Bavinck, 1854-1921]
66. L. Overduin // A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin. Het levensverhaal van pastor Pimpernel (1900-1976)*. Enschede 2001. 276 p. [pred. GKN in Hersteld Verband; Tweede Wereldoorlog]
67. E. Offringa // Hetty Runia-Algra, *Eelkje Offringa, een geschreven leven 1897-1946*. Leeuwarden, Utjouwerij Frysk en Frij, 2001. 144 p. [Geh. met H. Algra]
68. G. Puchinger // J. de Bruijn en G. Harinck (red.), *George Puchinger. Jonge jaren 1921-1945*. Soesterberg 2001. 344 p.
69. H.M. van Randwijk // Piet Hagen, H.M. van Randwijk (1909-1966), in: *Hagen*, 379-387.
70. H.N. Ridderbos // B. Jan Aalbers en Heinrich Baarlink, *Herman Ridderbos (Oosterend (Fr.) 1909)*. Kampen 2002 (KM VIII)
71. K. Schilder // G. Harinck en W.G. de Vries (bez.), *Verzamelde Werken*. Deel 1944-1945. Barneveld 2001 [prof. dr. Klaas Schilder (1890-1952), dogmaticus te Kampen]
72. D. van der Stoep // Hans Werkman, Dingeman van der Stoep, Berkel en Rodenrijs 17 september 1906 - Baarn 28 augustus 1997, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1998-1999*. Leiden 2000, 139-148 [Uitgever en publicist]
73. F. Venema // Jaap van Gelderen, *Frouwe Venema (Wildervank 1803-Groningen 1889)*. Kampen 2001 (KM VII) [Geh. met Hendrik de Cock (1801-1842)]
74. J. Waterink // Marjoke Rietveld-van Wingerden en Siebren Miedema, De spiritualiteit van de gereformeerde pedagoog Waterink, in: *Herademing* 36, x, 2, 2002, 27-32.
75. J.D. Wielenga-van Andel // Jaap van Gelderen, 'Ik ben dom geweest...'. *Een vijftiental brieven van mevrouw Wielenga*. Kampen, ThUK, 2002. 59 p. [J.D. van Andel (1847-1915), geh. met prof. D.K. Wielenga (1841-1902)]
76. H. Wiersinga // Lodewijk Dros, Iedereen kent Amsterdam toch? De kwestie Wiersinga in Amsterdam, in: *Mokum*, 495-517 [dr. Herman Wiersinga, 1927]

77. J. Woltjer // H. van der Laan, *Jan Woltjer (1849-1917), filosoof, classicus, pedagoog*. Amsterdam 2000. 400 p.
78. J.A. Wormser // Jan Peter Verhave, *Afgescheiden en wedergekeerd: het leven van J.A. Wormser sr. en zijn gezin in Amsterdam*. Heerenveen 2000. 250 p. [Deurwaarder te Amsterdam]
79. J.H. Zelle // W. van der Veen, *Johannes Hendrikus Zelle. Volksverhalen over een legendarisch predikant (1907-1983)*. Arum 2000, 154 p.

INHOUD

TEN GELEIDE

Jaap van Gelderen

I

ARTIKEL

Op weg naar De Achttien.

Gereformeerden en

hervormden

vóór 1961 (I)

Frans Rozemond

3

KRONIEK

Geheugenruimte gevraagd

Jaap van Gelderen

17

ROMANFRAGMENT

‘Uitzicht op morgen’

Dick Kaajan

21

DOCUMENT

Het laatste woord van ds.

Ferwerda. Een Amster-

dams protest tegen de

Vrijmaking

Kees de Kruijter

33

IN MEMORIAM

2000 (I)

Arjan van 't Riet (red.)

40

BIBLIOGRAFIE GKN vanaf

2000 (I)

Frans Rozemond

55

Jaargang 1, nummer 1
november 2002
ISSN 1569-4615